

ONA TILI

ABITURIYENTLAR UCHUN QULAY QO'LLANMA.

SINTAKSIS

QILICHEV JAHONGIR

Ilm – qaytarish va takrorlash mevasidir”

(Abu Rayhon Beruniy)

SINTAKSIS

Nutqimizda gaplardan foydalanamiz. Gap tarkibidagi so'zlar o'zaro bog'langan bo'ladi. So'zlar bog'lanishi uchun ular quyidagi talablarga mos kelishi kerak:

1) ular mustaqil so'z turkumlariga mansub bo'ladi. Masalan, *kitob o'qimoq, maktab tomon bormoq*. Lekin *maktab tomon, ukam uchun, telefon orqali* birikuvlarida ikkinchi qism mustaqil so'z bo'lmaganligi uchun so'zlarning bog'lanishiga misol bo'la olmaydi.

2) so'zlarning ma'nolari o'zaro mos kelishi lozim. Masalan, *oina* so'zining ma'nosi *sinmoq* so'zining ma'nosiga mos. Lekin *randalamoq, uzilmoq* so'zlariga mos emas. Shuning uchun so'zlarni bog'layotganga ma'nosi mos bo'lmagan so'zlarni bog'lash xato bo'ladi.

3) so'zlarni bog'lovchi vositalar ham o'z o'rnida bo'lishi kerak. Masalan, *Toshkentda yashayman, ukamning kitobi* birikmasida qo'shimchalar to'g'ri qo'llangan. Lekin *Toshkentga yashayman, ukamni kitobi* birikmasida qo'shimchalar noto'g'ri qo'llangan.

Eslatma! Gapdagi so'zlarning o'zaro bog'lanishi (tobe bog'lanishi) sintaktik aloqa deyiladi va sintaktik aloqani o'rganuvchi bo'lim **sintaksis** deyiladi.

Eslatma! Sintaksis yunoncha, "syntaxis" so'zidan olingan bo'lib, *yopishtirish, bog'lash* degan ma'nolarni anglatadi. Xullas, Sintaksis so'z birikmasi va gap haqidagi ta'limotdir.

Eslatma! Mustaqil so'zlarning nutqda bog'lanishidan **so'z birikmasi** hosil bo'ladi. birikib **so'z birikmasini** hosil qiladi. So'z birikmasi bo'lishi uchun:

- 1) kamida ikkita mustaqil so'z bo'lishi shart;
- 2) bu so'zlar ma'no jihatdan mos bo'lishi kerak;
- 3) so'zlarning biri ikkinchisiga ergashishi, ya'ni tobelanishi kerak;
- 4) qo'shimcha va yordamchi so'zlar mustaqil so'zlarni bog'lashi kerak.

Eslatma! So'z birikmasi har doim ikki qismdan iborat bo'ladi va tobe so'z oldin, hokim so'z esa keyin keladi.

Masalan, *Katta uy* (*Katta-tobe; uy-hokim*), *Qushning qanoti*, *Yaxshi gapirmoq*.

Eslatma! **Tobe** so'z hokim so'zni aniqlab, to'ldirib, izohlab keladi. Ma'nosi izohlanayotgan so'z esa **hokim so'zdir**. (*Ya'ni, tobe so'zdan keyin kelgan so'z*).

Eslatma! Hokim so'zning qaysi so'z turkumiga mansubligiga qarab so'z birikmasi ikkiga bo'linadi: **Otli so'z birikmasi** va **fe'lli so'z birikmasi**.

1. O'tli so'z birikmasi – Hokim so'z ot, sifat, son, olmosh, ravish, son, undov, taqlid so'z, modal so'z bilan ifodlanadi. *M: Shaharning ko'rki, hammadan katta, chumchuqning chug'ur-chug'uri, o'quvchilarning o'ntasi, katta qishloq.*

2. Fe'lli so'z birikmasi – Hokim so'z fe'l bilan ifodalanadi. *M: Tez yurmoq, ohista gapirmoq, ta'sirli so'zlammoq, zavq bilan o'qimoq.*

Eslatma! Quyidagi so'zlarni¹ izohi bilan yodlang!

1. **Viqor** - mag'rurona va ulug'vor ko'rinish, salobat;
2. **Kibr** - o'zini hammadan yuqori his etish; manmanlik, kekkayish hissi;
3. **G'urur** - insonning o'z qadr-qimmatini bilishi, hurmat qilishi; izzat-nafs;
4. **Gunoh** – odob-axloq doirasiga sig'maydigan ish, nojo'ya xatti-harakat; ayb;
5. **Iffat** – vijdoni poklik, nomus
6. **Haromxarish** – nopok, iste'molga yaramaydigan;
7. **Hayo** –nojo'ya, noma'qul xatti-harakatdan tiyilish hissi; uyat, sharm;
8. **Odob** - axloqqa, shaxsning ichki dunyosiga oid;
9. **Ma'naviyat** - jtimoiy va shaxsiy hayotdagi yaxshi axloq;
10. **Ziyo** - bilim, ilm, ma'rifat

Eslatma! So'z birikmasi uch xil bo'ladi:

1. MOSLASHUV – Tobe so'zning hokim so'zga *qaratqich kelishigi –ning* qo'shimchasi yordamida, hokim so'zning esa tobe so'zga *egalik qo'shimchalari* yordamida bog'lanishidir. *M: Mening oilam. Sening oilang. Bizning oilamiz.*

Eslatma! Moslashuvli bog'lanish ikki tomonlama bog'lanish deyiladi. Chunki moslashuvda tobe va hokim so'z bir-biri bilan shaxs va sonda moslashadi. Bunday bog'lanishda tobe qism **qaratqich**, hokim qism esa **qaralmish** deb nomlanadi. *M: mening oilam – men-I shaxs, -m – I shaxs egalik. (Mening – qaratqich, oilam - qaralmish).*

Eslatma! Ko'pincha qaratqich kelishigi yoki egalik qo'shimchasi, ba'zan esa har ikkalasi tushib qolishi mumkin. Ular quyidagicha:

1. O'rikning sharbati.
2. Orik sharbati
3. O'rik sharbat.

2. BOSHQARUV – Bunda tobe so'z hokim so'zga **–ni, –ga, –da, –dan** kelishik qo'shimchalari hamda **bilan, uchun, sari, sayin, qadar, singari, tomon, qarab, bo'ylab, haqida, to'g'risida** singari ko'makchilar bilan bog'lanadi. *M: Kitobni o'qimoq, uyga ketmoq, do'sti bilan gaplashmoq, sharoitga ko'ra yondashmoq, Ukasi uchun oilmoq.*

¹ Bu ma'lumot yangi nashrdagi 8-sinf ona tili (2019) darsligidan olindi. DTM testda variantida keladi.

7) ilk mevasi – bitishuv, **otli**

8) mevasini bermoq – bosharuv, **fe'lli**

~~Sohibqiron~~ ¹ayol ²qadriga, ³go'zalligiga ⁴ichki ⁵samimiy ⁶muhabbat bilan ~~qaragan~~.

1) ayolning qadri – moslashuv, **otli**

2) ayolning go'zalligi – moslashuv, **otli**

3) qadriga qaramoq – boshqaruv, **fe'lli**

4) go'zalligiga qaramoq – boshqaruv, **fe'lli**

5) ichki muhabbat – bitishuv, **otli**

6) samimiy muhabbat – bitishuv, **otli**

7) Muhabbat bilan qaramoq – bitishuv, **fe'lli**

Eslatma! Quyidagi **so'zlarni**² izohi bilan yodlang!

1. Uslub – til unsurlarining ma'lum vazifa bajarishiga bog'liq holda birlashadigan, o'ziga xos tanlanadigan tizimi;

2. Malaka – bilim va kasbni, ishni yaxshi o'zlashtirish natijasida orttirilgan tajriba; mahorat;

3. Sheva – umumxalq tilining ma'lum hududga xos tarmog'i, mahalliy til.

4. Targ'ibot – biror g'oya, ta'limot va shu kabilarni yoyishga, kishilar ongiga singdirishga qaratilgan ishlar.

5. Adabiy – badiiy adabiyotga, badiiy ijod faoliyatiga oid

So'z birikmalarini tahlil qilish

1. So'z birikmalari aniqlab olinadi.

2. Hokim va tobe so'zning birikish turi aniqlab olinadi.

3. Hokim va tobe so'zni bog'lovchi grammatik vositalar aniqlab olinadi.

4. Hokim va tobe so'zning qaysi so'z turkumiga mansubligi va shu orqali fe'lli yo otli so'z birikmalari aniqlanadi.

1 2 3 4

Ahmad ¹o'z hayotida ²esda qoladigan ³hech nima ⁴ko'rmadi.

1. O'zining hayotida (moslashuv; -ning qaratqich kelishigi; otli)

2. Hayotida ko'rmadi (Boshqaruv; -da kelishigi, fe'lli)

3. Esda qoladigan hech nima (bitishuv; ohang; otli)

4. Hech nimani ko'rmadi (boshqaruv; -ni tushum kelishigi; fe'lli).

Eslatma! Testlarda **sintaktik aloqalar** (yoki **tobe bog'lanishlar**) miqdori so'ralsa, so'z birikmasining umumiy miqdoriga ega va kesim bog'lanishi bitta sintaktik aloqa (tobe

² Bu ma'lumot yangi nashrdagi 8-sinf ona tili darsligidan olindi. DTM testda variantida keladi.

bog'lanish) sifatida qo'shiladi va sintaktik aloqa (tobe bog'lanish) miqdori kelib chiqadi.

1Darveshalining 2zindonda yotishi 3Alisherning 4yuragida 5dushmanlik 6olovini to'ldirdi.

1) Darveshalining yotishi - moslashuv

2) zindonda yotmoq - boshqaruv

3) Alisherning yuragi - moslashuv

4) yuragida to'ldirmoq - boshqaruv

5) dushmanlikning olovi - moslashuv

6) olovini to'ldirmoq - boshqaruv

So'z birikmasi – 6ta.

*Yotishi to'ldirdi **Tobe bog'lanish- 7 ta.***

Eslatma! So'z birikmalari yoki tobe bog'lanishlar miqdori so'ralganda gapda ibora yoki qo'shma so'zlar bo'lsa ular bir so'z sifatida qaralishi kerak.

M: Bu dori bosh og'rig'ini darrov qoldiradi. So'z birikmasi –4 ta. Tobe bog'lanish 5ta.

***Boshog'riqni ko'paytirmaslikni qattiq ta'kidladi.** So'z birikmasi -3 ta. Tobe bog' – 4 ta.*

Bu yuklar hozircha omborning ichiga sig'maydi. So'z birikmasi – 4ta, tobe bog' – 5 ta.

***Shu kunlarda** Feruzaning sevinchi **ichiga sig'maydi.** So'z birikmasi -2 ta. Tobe bog' -3.*

Semiz qo'y go'shti o'z yog'ida qovruldi. So'z birikmasi – 4 ta. Tobe bog'lanish -5ta.

*Hasanboy vijdon azobida **o'z yog'ida qovruldi.** So'z birikmasi – 2 ta. Tobe bog' – 3 ta.*

TENG BOG'LANISH VA TOBE BOG'LANISH

So'zlarning o'zaro bog'lanishi ikki xil bo'ladi:

1. Teng bog'lanish – Bir mustaqil so'z boshqasiga ergashmay, izohlamay bog'lansa, **teng bog'lanish** deyiladi. So'zlarning teng bog'lanishi **so'z qo'shilmalarini** hosil bo'ladi. Teng bog'lovchi so'zlar: biriktiruv, zidlov, ayiruv, inkor yuklamasi hamda kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari.

Olma va anor. Olma yo anor. Olma-yu anor. Na olma, na nor. Olma emas, balki anor.

Eslatma! Teng bog'langan so'zlar bir xil gap bo'lagi vazifasida keladi.

Eslatma! So'z qo'shilmasida so'zlar teng huquqli bo'ladi: *opamni va akamni, Siz bilan biz.* M: Keng paxtazorda dehqonlar va hasharchilar oppoq, momiq paxtalarni zavq bilan termiqda. **Teng bog'lanish(so'z qo'shilmasi) – 2 ta.**(1-dehqonlar va hasharchilar; 2-oppoq, momiq.)

2. Tobe bog'lanish – Bir mustaqil soʻz boshqa mustaqil soʻzni izohlaydigan bog'lanish **tobe bog'lanish** deyiladi. *Ya'ni, tobe bo'lakning hokim bo'lakka egalik, kelishik, ko'makchi, ohang, zamon va shaxs-son qo'shimchalarni bilan tobelanishiga aytiladi. Bu tobelanish ikki xil sintaktik birlikni hosil qiladi:*

I) Soʻz birikmasi – Egalik, kelishik, ko'makchi va ohang yordamida bog'lanadi.

Gulning ochilishi, shirin olma.

II) Gap hosil bo'ladi – Zamon va shaxs-son yordamida bog'lanadi.

Gul ohildi. Men talabaman.

Eslatma! Quyidagi **soʻzlarni**³ izohi bilan yodlang!

1. Mavlono - olim va fozil kishi.

2. Mulozim – oʻtmishda amaldorlar xizmatida boʻlgan kishi.

3. Jigargo'sha – eng yaqin kishi, tugʻishganday yaqin birodar; farzand.

4. Padari buzrukvor – cheksiz hurmatga loyiq ota.

5. Xok – mayda tuproq; tuproqqa aylangan inson jasad.

6. Aqlini peshlab – asboblarni tizib, damini tiklamoq; aql-idrokni oʻstirmoq

SOʻZ BIRIKMASI VA GAPNI FARQLASH

1. Fe'lli soʻz birikmasida hokim soʻz harakat nomi (-sh,-ish, -v, -uv, -moq, -mak) shaklida bo'lsa, soʻz birikmasi hisoblanadi. Agar hokim soʻz zamon, shaxs-son, mayl shakllarida bo'lsa gap hisoblanadi.

soʻz birikmasi

gap.

Gʻazalni yod olmoq -

Gʻazalni yod oling

Koʻp oʻqimoq -

Koʻp oʻqidi

2. Bitishuvli soʻz birikmalarining otli birikma turida hokim bilan tobening oʻrnini oʻzgartirsak gap hosil bo'ladi.

Soʻz birikmasi

Gap

Mustaqil Oʻzbekiston

Oʻzbekiston Mustaqil(dir)

Shirin olma

Olma shirin(dir)

Oʻnta bola

Bola oʻnta(dir)

Birinchi guruh

Guruh birinchi(dir)

Eslatma! Agar tobe qismga *kim? nima? qayer?* soʻrogʻi berilsa gap hisoblanadi. Tobe qismga qolgan barcha soʻroqlar berilsa, u soʻz birikmasi hisoblanadi.

³ Bu ma'lumot yangi nashrdagi 8-sinf ona tili darsligidan olindi. DTM testda variantida keladi.

3. Moslashuvli soʻz birikmalarida tobe va hokim soʻzning almashishi va almashmasligidan qatʼi nazar soʻz birikmasi boʻlib qolaveradi.

Mening oilam – oilam mening.

GAPDA SOʻZLARING BOGʻLANISHINI ANIQLASH

Gapda soʻzlar oʻzaro teng va tobe bogʻlanadi. Teng va tobe bogʻlanish **grammatik bogʻlanish** hisoblanadi. **Tobe bogʻlanish** deganda soʻz birikmasida soʻzlarning bogʻlanishi va gapda ega va kesimning bogʻlanishi tushuniladi. (*yaʼni, soʻz birikmasi+ega va kesim=tobe bogʻlanish*). Gapda soʻroqqa javob boʻluvchi har bir mustaqil soʻz grammatik bogʻlanishda ishtirok etadi.

M: Biz Navoiy, Fuzuliy, Mashrab gʻazallarini oʻqidik.

Soʻz birikmasi – 4 ta. Tobe bogʻlanish – 5 ta. Grammatik bogʻlanish – 6 ta. (*tobe bogʻlanish+teng bogʻlanish=Grammatik bogʻlanish*).

Eslatma! Testda moslashuvli soʻz birikmasi soʻralsa har doimgidek, *-ning* bilan birikkanlarni olamiz. Ammo **moslashuvli tobe bogʻlanish** soʻralsa *-ning* bilan birkkan soʻz birkmasi va ega kesimning birikishini ham olamiz. Chunki ega va kesim shaxs va sonda moslashadi va moslashuvli tobe bogʻlanish hisoblanadi.

M: Sohibqiron ayol goʻzalligi va qadriga ichki mhabbat bilan qaragan.

Moslashuvli soʻz birikmasi: 2 ta (*Ayolning goʻzalligi, ayolning qadri*)

Moslashuvli tobe bogʻlanish: 3ta (*Ayolning goʻzalligi, ayolning qadri+Sohibqiron qaragan*)

Eslatma! Quyidagi **soʻzlarni**⁴ izohi bilan yodlang!

1. **Uchqun** – olov zarrasi;
2. **Shuʼla** – lipillab, koʻrinib-koʻrinmay turgan olov yoki yorugʻlik;
3. **Nur** – bir yoʻnalishda yoʻnalgan yorugʻlik;
4. **Ziyo** – bilim, maʼrifat;
5. **Yogʻdu** - tumanday taraluvchi yorugʻlik.

SOʻZ BIRIKMASI VA SOʻZ QOʻSHILMASI, QOʻSHMA SOʻZ

Eslatma! Soʻz birikmasi odatda soʻz qoʻshilmasi (teng bogʻlanish) va qoʻshma soʻzga oʻxshaydi. Soʻz birikmasi va soʻz qoʻshilmasi nutqda hosil qilinadi. Maslan, *kitobni oʻqimoq, chiroyli gul* – **soʻz birikmasi**; *kitob va daftar, ham boqiy, ham goʻzal* – **soʻz qoʻshilmasi (teng bogʻlanish)**. Qoʻshma soʻz nutq jarayonigacha mavjud boʻladi. Shu boisdan u lugʻatlarda aks etadi. *Bodomqovoq, qirqoyoq* – **qoʻshma soʻz**.

⁴ Bu maʼlumot yangi nashrdagi 8-sinf ona tili darsligidan olindi. DTM testda tushadi shunday savollar.

Eslatma! Testlarda soʻz birikmasi va ibora (turgʻun bogʻlanma) gapda oʻxshash shaklda uchrashi mumkin. Buni farqiga borish kerak. Soʻz birikmasida soʻzlar alohida-alohida soʻroqqa javob boʻladi. Ibora esa bir tushunchani bildirgani uchun bitta soʻroqqa javob boʻladi.

Qiyoslaymiz: *Bu yuk hozircha omboming ichiga sigʻmaydi.* — *Shu kunlarda Feruzaning sevinchi ichiga sigʻmaydi.*

Rais bu ishlarni qilishini qulogʻiga qoʻydi – Ona dorini bolasining qulogʻiga qoʻydi.

TASVIRIY IFODA

Eslatma! Soʻzning soʻz birikmalari bilan ifodalangan maʼnolari **tasviriyl ifoda** yoki **parafrazlar** deyiladi. Tasviriyl ifodalar soʻzning maʼnosini oydinlashtirish, matnni badiiylashtirish, takrorning oldini olish kabi uslubiy vazifalarni bajaradi.

M: Dala malikasi – makkijoʻxori, Charm qoʻlqop ustasi – bokschi; Bahor elchisi-boychechak, qaldirgʻoch; Aql gimnastikasi – shaxmat.

Eslatma! Quyidagi **soʻzlarni**⁵ izohi bilan yodlang!

1. **Lapar** – toʻy va yigʻin, xalq sayillarida yigitlar bilan qizlar orasida tarafma-taraf boʻlib birgalikda ijro etiladigan qoʻshiq va raqs;
2. **Baxil** – birovga hech narsani ravo koʻrmaydigan; sarfxarajatni yoqtirmaydigan;
3. **Saxiy** – birovdan narsasi, iliq soʻzi va mehrini ayamaydigan
4. **Insof** – adolat va vijdon bilan ish tutish
5. **Omonlashmoq** – salomlashmoq; vidolashmoq
6. **Yoʻymoq** - biror narsaning sababini oʻzicha taxmin qilmoq

GAP BOʻLAKLARI

Eslatma! Gapda soʻzlar oʻzaro grammatik munosabatga kirishib gap boʻlaklarini hosil qiladi. Gap boʻlaklari vazifasini mustaqil soʻzlarga bajaradi.

Eslatma! Gap boʻlaklari 5 ta: **Ega, kesim, toʻldiruvchi, aniqlovchi, hol.**

Eslatma! Testda *grammatik asoslar* soʻralsa **ega** va **kesim** tushuniladi. Shuningdek, bular birinchi darajali gap boʻlaklari deyiladi. Qolganlari (yaʼni toʻldiruvchi, aniqlovchi, hol) ikkinchi darajali gap boʻlaklari deyiladi.

Eslatma! Gapning mazmuniy va grammatik markazi **kesim** hisoblanadi. Gapda kesimgina boshqa gap boʻlaklariga nisbatlanmagan holda aniqlanadi. Qolgan boʻlaklar esa kesimga nibatan aniqlanadi.

Eslatma! Gap boʻlaklari kesimga ikki xil bogʻlanadi:

⁵ Bu maʼlumot yangi nashrdagi 8-sinf ona tili darsligidan olindi. DTM testda tushadi shunday savollar.

1. Bevosita (to'g'ridan-to'g'ri bog'lanadi). (*Kesimga bog'lanadi*).

2. Bilvosita (to'g'ridan to'g'ri emas). (*Kesimdan boshqa gap bo'lagiga bog'lanadi*).

Agar gap bo'lagi kesimga bog'lansa bu **bevosita bog'lanish** hisoblanadi. Agarda kesimdan boshqa gap bo'lagiga bog'lansa, bu **bilvosita bog'lanish**(ya'ni boshqa bir bo'lak orqali) hisoblanadi.

M: Dalada ko'p ishlagan odam uyida miriqib orom oladi.

Bevosita bog'lan bo'laklar – 3 ta (*odam, uyida, miriqib*);

Bilvosita bog'langan bo'laklar – 3 ta (*dalada, ko'p, ishlagan*).

Mustahkamlash uchun: Kesimga bevosita va bilvosita bog'langan gap bo'laklarini aniqlang.

1. Insonning haqiqiy qadr-qimmati shundaki, uni hatto hasadchilar ham maqtashga majbur bo'ladilar.

2. Uquvsiz insonga qattiqqo'llik bilan bilim yo hunar o'rgatib bo'lmaydi.

3. Odamlarni bir-biridan ajratadigan so'zni aytishdan saqlaning.

4. Derazaning ochiq tabaqasidan kirayotgan mayin shamol darpardani xomushgina silkitardi.

Eslatma! Quyidagi **so'zlarni**⁶ izohi bilan yodlang!

1. Nazm – she'riy shakldagi ijod.

2. Tig' – nayza, yoy kabi jang quroli;

3. Shukrona – Yaratgan bergan ne'mat uchun savob ish qilmoq

4. Mutafakkir – buyuk donishmand;

5. Devon – nazmiy asarlar to'plami

KESIM VA UNING IFODALANISHI

KESIM – kesimlik ma'nolarini (*zamon, shaxs-son, mayl, bog'lama, tasdiq va inkor ma'nolarini*) ifoda etgan gapning markaziy bo'lagidir.

Eslatma! Kesimlik belgilari deganda **zamon, shaxs-son, mayl va bog'lama** tushuniladi. Bular maxsus shakl bilan yoki nol shakl bilan ifodalanishi mumkin. Kesimlik belgisi **predikativlik belgisi** ham deyiladi. Agar testda predikativlik belgisiga ega so'zlar so'ralsa **kesim** nazarda tutiladi.

Eslatma! *Kesim so'roqlari: Nima qildi? nima qilyapti? nima qilmoqchi? kimdir? nimadir? qayerdir? qanday? qancha? qaysi? nechta? nechanchi?* . Bu so'roqlarga javob bo'luvchi so'z kesim bo'lishi uchun gap oxirida kelgan bo'lishi kerak.

⁶ Bu ma'lumot yangi nashrdagi 8-sinf ona tili darsligidan olindi. DTM testda tushadi shunday savollar.

Biz muzeyga bordik.

Akam talabadir.

Eslatma! Kesim qaysi soʻz turkumi bilan ifodalanishiga qarab ikkiga boʻlinadi:

1. Feʼl kesim - sof feʼl va baʼzan ravishdosh bilan ifodalanadi. 1. *Hasad bilan gʻazab ikki qanot boʻlib harakatga kelsa, toza va chiroyli hayotlarni xira va kuduratli qilib yuboradi.* (Abu Rayhon Beruniy) 2. *Ishning boshi – boshlanguncha.*

Eslatma! –guncha qoʻshimchasini olgan ravishdoshgina kesim boʻlib kelishi mumkin.

2. Ot-kesim – Ot, sifat, son, olmosh, ravish, harakat nomi, modal, taqlid, undov bilan ifodalanadi.

1) ot bilan: Axloqi zamimalarning eng zararligi **hasaddur**. (A.Avloniy);

2) sifat bilan: Usti **yaltiroq**, ichi **qaltiroq**. (Maqol);

3) son bilan: *Ikki oʻn besh – bir oʻttiz.* (Maqol);

4) olmosh bilan: *Oʻzim har joydaman, koʻnglim sandadur.* (Qoʻshiq);

5) ravish bilan: Savobning eshigi **koʻp**. (Maqol);

6) modal soʻz bilan: *Soʻzdan soʻzning farqi bor*, oʻttiz ikki narxi **bor**. (Maqol);

7) harakat nomi bilan: *Burchimiz – aʼlo oʻqish*;

8) sifatdosh bilan: *Yigit kishining uyalgani – oʻlgani*; eman daraxtining egilgani – **singani**. (Maqol);

9) taqlid soʻz bilan: *Koʻchada odam gʻij-gʻij*;

10) undov soʻz bilan: *Endi uning holiga voy.*

Eslatma! Feʼl kesim ish-harakatni, ot kesim predmetning turi yoki belgisini ifodalaydi.

SODDA KESIM VA MURAKKAB KESIM

Eslatma! Kesimlar tuzilishiga koʻra ikkiga boʻlinadi: Sodda va murakkab kesim.

1. Sodda kesim (Sodda ot kesim va soda feʼl kesim) –kesim bitta soʻz bilan ifodalanadi.

M: Bolalar choʻmilishdi. Men talabaman.

2. Murakkab kesim (Murakkab ot-kesim va murakkab feʼl kesim).

MURAKKAB OT-KESIMNING IFODALANISHI:

I. Ot-kesim + edi, ekan, emish, erur, emas bogʻlamalari yordamida.

U oʻquvchi ekan. Ahvoli yaxshi ekan.

II. Ot-kesim + boʻlmoq, hisoblanmoq, sanalmoq.

U talaba hisoblanadi. U aʼlochi sanaladi.

III. Harakat nomi + kerak, lozim, darkor, zarur, shart.

Bu masalani yechish kerak. Mehmonlarni kutib olish zarur.

IV. Ba'zan murakkab kesimlar kengaygan birikmalar va iboralar bilan ifodalanishi ham mumkin. *Dadam qo'li ochiq edilar. O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat. Ular besh kishidan iborat edi. Hamma gap – mening yo'qligimda.*

MURAKKAB FE'L KESIMNING IFODALANISHI:

I. Fe'l kesim + edi, ekan, emish, erur, emas to'liqsiz fe'li.

Xalq dushmani sifatida otib tashlangan edi. Uyimizdan yaxshilar sira uzilmas edi.

II. Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi murakkab fe'l kesim hisoblanadi.

U tez-yez xaxbar olib turardi. Unga fikringizni bildirib qo'ying.

III. Qo'shma fe'l ham murakkab fe'l kesim hisoblanadi.

Bir quchoq gul olib keldi. Yurtimiz obod bo'lmoqda.

IV. Kesim ibora bilan ifodalansa ham murakkab fe'l kesim hisoblanadi.

U birdaniga to'nini teskari kiyib oldi. Hosilni ko'rib boshi osmonga yetdi.

Eslatma! Quyidagi so'zlarni⁷ izohi bilan yodlang!

- 1. Insho** – tashkil etish; yaratish, qurish, barpo qilish
- 2. Bilim** – borliq haqidagi yoki ilmiy, madaniy, ma'rifiy, ma'naviy, harbiy va boshqa sohalarga oid nazariy, amaliy ma'lumotlar, tushunchalar majmuyi.
- 3. Ko'nikma** – biror ishda orttirilgan malakadan kamroq tajriba;
- 4. Malaka** – kasbni, ishni yaxshi o'zlashtirish natijasida orttirilgan ko'nikmadan balandroq mahorat;
- 5. Tafakkur** - o'ylash, fikr yuritish
- 6. Izlanish** - yangilik topish, yaratish harakatida bo'lish, shunday maqsadli harakat, faoliyat;
- 7. Mas'uliyat** – biror ish, xatti-harakat oqibati, natijasi uchun bo'lgan javobgarlik

OT-KESIM VA EGA ORASIDA TIRENING QO'LLANILISHI

Eslatma! Quyidagi hokarda ot-kesim va ega orasida tire qo'yiladi:

- 1.** Ot-kesim kesimlik qo'shimchalarisiz yoki bog'lamasiz qo'llanilganda tire qo'yiladi: *Tinchlik —farovon hayot manbai. Hosilning otasi-suv, onasi-yer. Ukam – o'quvchi, Aziza –tikuvchi.*
- 2.** Gapning egasi ham, kesimi ham bir xil so'z turkumiga oid bo'lib, kesim tarkibida bog'lama bo'lmasa tire qo'yiladi: *Uch karra uch – to'qqiz. Yaxshi – xunuk libosda ham yaxshi.*

⁷ Bu ma'lumot yangi nashrdagi 8-sinf ona tili darsligidan olindi. DTM testda tushadi shunday savollar.

3. Gapning egasi, kesimi yo har ikkalasi harakat nomi bilan ifodalanib, kesim tarkibida kesimlik qo'shimchasi yoki bog'lama bo'lmaganda tire qo'yiladi: *O'qish — ulg'ayish. Har narsaga qiziqish — biz uchun eski odat. Maqsadim — o'qimoq.*

4. Gapning egasi yo kesimi ko'rsatish olmoshi bo'lganda tire qo'yiladi: *Bu — siz uchun oliy sinovdir. Mening maqsadim — shu. Taniganim — shular.*

5. Eganing ma'nosi ta'kidlab ko'rsatilganda: *Men — mana shu minglarning biriman. Urush — quyon ovi emas. Sen — bizni ozod etuvchisan*

Eslatma! Quyidagi **so'zlarni** izohi bilan yodlang!

1. **Muqarrar** – vujudga kelishi aniq, shubhasiz, turgan gap
2. **Chiston** – narsa yoki hodisaning muhim belgilarini tavsiflab, nimaligini topishni o'quvchiga havola etadigan she'riy shakl;
3. **Mantiq** – gap, fikr, harakat kabilarning aqlga monandligi, asosiligi
4. **Fasl** - vaqt, muddat, davr; yilning to'rtidan bir qismi; bo'lak, qism

OT-KESIM VA EGA ORASIDA TIRENING QO'LLANILMASLIGI

Eslatma! Quyidagi holatda ot-kesim va ega orasida tire qo'yilmaydi:

1. Ot-kesim tarkibida bog'lama bo'lsa tire qo'yilmaydi: *Akam uchuvchidir, Eshitganlarim haqiqat edi. Bu kata ahamiyatga ega hodisa hisoblanadi.*
2. Ot-kesim sifat, ravish va tartib sonidan bo'lganda, ot-kesim va ega orasida tire qo'yilmaydi: *Vatanimiz go'zal. Qizilqum sahrosi bepoyon. Bu qovun shirin. Ko'ylakning rangi sariq. Bizning sinfimiz sakkizinchi. Uning orzulari ko'p.*
3. Agar ot-kesim **bor, yo'q, kerak, lozim, darkor, zarur, shart** modallar bilan ifodalansa tire qo'yilmaydi. *Uning aybi yo'q. Bolaga mehr kerak.*
4. Ega va ot-kesim o'rtasida **ham, xuddi, go'yo, go'yoki, naq** yuklamalari bo'lsa tire qo'yilmaydi. *Opasi ham tikuvchi, Vatanimiz xuddi jannat.*
5. Ot-kesim tarkibida **–mi, –chi, –a, –ya** so'roq yuklamalari bo'lsa tire qo'yilmaydi.

Onasi – o'qituvchi. Onasi o'qituvchimi?

Eslatma! Kesim mustaqil yo nomustaqil bo'lishi mumkin.

1. _____-sa_____. Qolipida –sa qo'shimchasini olgan fe'l **nomustaqil kesim hisoblanadi.** *Yomg'ir yog'sa, cho'llar yashnaydi.*
2. I. _____-sa. Yoki

II. _____-sa, _____-sa. Qolipida –sa shart maylini olgan bo’lsa ham mustaqil kesim hisoblanadi. Chunki bu ikkita qolip orqali istak gap hosil bo’lyapti.

Qaniydi, do’stlar safi kengaysa. Toshkentga borsam, mustaqillik maydonini ko’rsam.

Eslatma! Qolgan barcha ot-kesim va fe’l kesimlar mustaqil kesim hisoblanadi.

Biz ularni yaxshi kutib oldik. Baquvvat xotiraning mohiyati – unutmaslik.

Eslatma! Quyidagi **so’zlarni** izohi bilan yodlang!

1. **Madrasa** – sharq o’tmishida oliy ma’lumot beruvchi ta’lim muassasasi;
2. **Mohir** - Yuksak mahoratga ega bo’lgan, mahorat qozongan.
3. **Me’mor** – imorat qurilishini loyihalash bo’yicha mutaxassis.
4. **Poydevor** – bino devorlarining asos qismi;
5. **Fursat** - vaqtning zum, damdan keyingi kichik qismlaridan biri
6. **Boqiy** – abadiylikka ega
7. **Oliy** - eng yuqori

EGA VA UNING IFODALANISHI

Eslatma! Ega **kim? nima? qayer? kimlar? nimalar? qayerlar?** so’roqlariga javob bo’ladi. Doimo bosh kelishik shaklida bo’ladi, egalik va ko’plik shakllarini qabul qilishi mumkin. Ega barcha so’z turkumlari bilan ifodalanishi mumkin.

Eslatma! Ega bilan kesim shaxs va sonda moslashishi *ega va kesim moslashishi* deyiladi. *Men o’qidim. Sen o’qiding. U o’qidi. Biz o’qidik.*

Eslatma! Ega va kesim har doim shaxsda moslashgan bo’lishi kerak. Lekin ega bilan kesim sonda moslashmasligi mumkin. Bunday vaqtda ega *narsa* va *hayvon* bildiruvchi so’z bilan ifodalangan bo’ladi.

Qushlar sayraydi. Kitoblar sochilib yotibdi.

Eslatma! Gaplar eganing ishtirok etish yo etmasligiga ko’ra ikkiga bo’linadi:

1. **Egali gap** – Bunday gapda **kim? nima? qayer?** so’rog’iga javob bo’luvchi gap bo’lagi ishtirok etadi.

M: Biz bugun Samarqandga jo’naymiz.

2. **Egasiz gaplar** – Bunday gaplarda **kim? nima? qayer?** so’rog’iga javob bo’luvchi gap bo’lagi ishtirok etmaydi.

M: Bugun Samarqandga jo’naymiz. Bugun Samarqandga jo’naladi.

Egasiz gaplarning quyidagi turlari mavjud:

I. Shaxsi (egasi) ma’lum gap – Kesimi I va II shaxs shaklida bo’ladi. Gapning egasini matndan, nutq sharoitidan, kesimning shxs-son shakllaridan bilib olish mumkin.

M: Yaqinda test sinovlaridan o'tamiz. Qachongacha qorningni o'ylab o'tadirsan?
Topshiriqni bajardingmi?

II. Shaxsi (egasi) umumlashgan gaplar – gapning umumiy mazmuni barcha shaxslarga aloqador bo'ladi: *Hurmat qilsang, hurmat ko'rasan. (Maqol) Boshingga qilich kelsa ham, to'g'ri gapir. (Maqol)* Bunda maqol va matallar, hikmatli so'zlar, odat tusiga kirgan rasm-rusumlarni bayon etuvchi gaplarda ega, asosan, umumlashgan bo'ladi. *Bugungi ishni ertaga qo'yma.*

Eslatma! Xonaga avval kirgan salom beradi. Yozda mehnat qilgan qishda rohatni ko'radi. Bilgan topib so'zlar, bilmagan qopib so'zlar – bular **egali gap** hisoblanadi.

III. Shaxsi (egasi) noma'lum gap – kesim fe'l bilan ifodalanadi va ish-harakatni bajarishga imkoniyat, zaruriyat, shart, tilak, istak kabi ma'nolarni ifodalab keladi. Bunday gaplar kesimining eng muhim belgisi – uning tarkibida egalik qo'shimchasining yo'qligi. Bu gaplar shaxssiz emas, harakatni mantiqan kimdir bajaradi, lekin uni gapda ifodalab bo'lmaydi.

Shaxsi noma'lum gapni quyidagicha aniqlaymiz:

1. Kesimi **harakat nomi + kerak, lozim, darkor, zarur** bog'lamalari bilan ifodalanadi. Bunday gaplar kesimi tarkibida egalik qo'shimchasi bo'lmaydi. Agar egalik qo'llansa **shaxsi ma'lum gap**ga aylanib qoladi.

M: Vazifani bajarish kerak – shaxsi noma'lum gap.
(Vazifani bajarishim kerkak – shaxsi ma'lum gap).
Bu yerda o'rtoq Ergashevning hushyorligiga tan berish kerak.

2. **Harakat nomi + -ga to'g'ri keladi** (egalik bo'lmasligi kerak) qolipi ham **shaxsi noma'lum gap** hisoblanadi. *M: Endi qattiq o'qishga to'g'ri keldi.*

3. Ba'zan shaxsi noma'lum gapning kesimi majhul nisbatda bo'ladi.
M: Ba'zan manzilga shu yerdan boriladi. Yig'ilishda ta'lim samaradorligini oshirish haqida gapirildi.

Eslatma! *Suv quvurlari o'tkazildi. Matn yozildi. Hovli susrildi. Chiroqlar o'rnatildi* – bular **egali gaplar** hisoblanadi.

Eslatma! Quyidagi **so'zlarni** izohi bilan yodlang!

1. **Malolat** – malol kelish; og'rinish;
2. **Sa'b** – qiyin, og'ir;
3. **Afgor** – xor bo'lish, ezig'in holatga tushish;
4. **Mi'odi** – muddat, ijro vaqt;
5. **Ko'shish** – sa'y-harakat;
6. **Nesh** – nish, tig;

7. **Resh** – yara, jarohat.

8. **Solik** – komillik sari harakat qilayotgan kishi

9. **Takbiri fano** – o‘tkinchi dunyo uchun haqni ulug‘lash

Eslatma! Atov gap va so‘z-gaplar ham shaxsi noma’lum gaplardir.

I. ATOV GAP –so‘zlovchi ko‘z o‘ngida biror voqea- hodisani, narsa-buyum yoki davrni jonli gavdalantirishga, uning xotirasi yoki xayolida ular bilan aloqador bo‘lgan voqea-hodisalarni tiklashga xizmat qiluvchi muhim tasviriyy vositadir.

M: Bahor. Kunlar iliqlashgan. Maktab. Yoshligimning oltin davri shu maskanda o‘tdi. Amu-Buxoro kanali. Hayot suvini olib kelgan qudratli inshoot.

Eslatma! Atov gaplar bitta so‘zdan iborat bo‘lishi ham, aniqlovchilar bilan kengayib kelishi ham mumkin.

M: Mehnat. Mehnatning tagi rohat.

Yam-yashil o‘tov. Hulkar bu yerga kelsa quvonadi.

Qip-qizil saraton quyoshi. Jilmayib nur sochmoqda.

Eslatma! Hovli zim-ziyo. Ariqlardagi suv shildirab oqadi – bu atov gap emas, chunki ega va kesim munosabatida.

II. SO‘Z-GAP – Bir so‘z «qotib qolgan» birikma shaklida bo‘lib, boshqa so‘z bilan kengayish imkoniyatiga ega bo‘lmagan gap so‘z-gap deyiladi. So‘z-gap tasdiq, inkor, so‘roq, taajjub, his-hayajon kabi ma’nolarni ifoda etib, ular matn bilan bog‘liq bo‘ladi. So‘z-gap, asosan, modal va his-hayajon munosabatlarini ifoda etgani uchun ham ko‘proq dialogik va ba’zan monologik nutqqa xosdir.

M: - Siz o‘qiysizmi? - Sog‘ligingiz yaxshimi? - Ertaga uchrashamiz-a?

-Ha. -Rahmat. - Mayli.

Eslatma! *Ha, ho‘p, mayli, bo‘pti, assalomu alaykum, marhamat, albatta, rahmat, yoqimli ishtaha, salomat bo‘ling, qulluq, muborak bo‘lsin, osh bo‘lsin, yaxshi boring, xush ko‘rdik, labbay, jonim bilan, bajonidil, barakalla* kabilar so‘z-gap vazifasini bajaradi.

Eslatma! Quyidagi so‘zlarni izohi bilan yodlang!

1. **Ganj** - davlat, boylik, xazina;

2. **G‘avvosliq** - suv tagida harakat qilish, suzish

3. **Sayyor** – sayr qiluvchi, sayohatchi;

4. **Tegishmoq** – tegajoqlik qilmoq;

5. **Ahmoq** – bilib turib xato qiladigan kishi;

6. **Karomat** – mo‘jizasimon holat;

7. **Evaz** – o‘rniga, badaliga to‘lanadigan yoki olinadigan haq, narsa; badal

8. Bashara - xunuk ko‘rinishli, yoqimsiz qiyofa

SODDA YIG’IQ VA SODDA YOYIQ GAPLAR

Eslatma! Agar gap faqat ega va kesimdan yoki faqat kesimdan iborat bo’lsa **soda yig’iq gap** deyiladi.

M: Men o‘qidim. Sen yozding. Kelding.

Eslatma! Ega va kesimdan tashqari ikkinchi darajali gap bo‘laklar(aniqlovchi, to‘ldiruvchi, hol) bo’lsa **sodda yoyiq gap** deyiladi.

M: Men bugun kitob o‘qidim.

HOL VA UNING IFODALANISHI

Gapning kesimidan anglashilgan harakatning belgisini bildiruvchi gap bo‘lagiga **hol** deyiladi. Holning ma’no turlari 6 guruhga bo‘linadi:

1. O‘rin holi – Qayerga? qayerda?qayerdan? qayergacha?

Muyilishgacha kuzatib qo‘ydim.

2. Payt holi – Qachon? qachongacha? qachondan beri? qachondan buyon? qay vaqt? qay payt?

O’sha kuni hammasi ravshan bo‘ldi.

3. Vaziyat-ravish holi – Qanday? Qay holda? Qay vaziyatda? Kim bo‘lib?

Bola sekin gapirdi.

Onasi shifokor bo‘lib ishlaydi.

4. Sabab holi – nima sababli? nima sababdan? nega? nima uchun?

Bola betobligi uchun kelmadi.

5. Maqsad holi – nima maqsadda? nima qilgani? nima uchun? nega?

Biz o‘qigani kelganmiz.

6. Miqdor holi – Qancha? Qanchalab? Necha? Nechalab? Necha marta?. Bu so‘roqlarni olgan so‘z hol bo‘lishi uchun fe‘lga bog‘lanishi kerak.

Gazetamiz sport haqida ko‘p yozadi.

Eslatma! Hol har doim fe‘lga bog‘lanadi. Agar kesimga bog‘lansa **mustaqil hol** deyiladi. Agar kesimdan boshqa gap bo‘lagiga bog‘lansa **nomustaqil hol** deyiladi.

U hikoyani zavqlanib gapirdi. (mustaqil hol);

Dalada ishlagan miriqib dam oladi. (nomustaqil hol).

Eslatma! Hol tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. Sodda hol – bitta so'z bilan ifodalanadi: *U bugun keladi.*

2. Murakkab hol – ikki va undan ortiq so'z bilan ifodalanadi. Ular 4 xil usul bilan hosil qilinadi:

I. Takror qo'llangan so'zlar orqali: *U masalaning muhumliligini takror-takror ta'kidladi.*

II. So'z birikmalari: *Bundan besh yil ilgari shahrimiz boshqacha edi.*

III. Ibora bilan: *Ayol dunyodan ko'zi ochiq ketdi.*

IV. Kengaygan birikma bilan: *Urush boshlanganda u hali go'dak edi. Sharifa bilan Zarifa arazlashganda biz ularni yarashtirib qo'ydik.*

Eslatma! Sodda va murakkab hollarni aniqlang:

1. Inson fe'l-atvorini **to'g'riroq** tushunish uchun **boshqa vositalar bo'lmaganda** uni ranjitadigan hazildan foydalanish mumkin. (Lixtenberg)

2. Harakat inson qiyofasini ochib beruvchi eng aniq vositadir. Inson **qanday** harakat qilsa, o'shandaydir. (Gegel)

3. Insonning haqiqiy fe'l-atvori mayda-chuydalarda: ular **inson o'zini nazorat qilishdan to'xtaganda** yuzaga chiqadi. (A. Shopengauer)

4. **Inson o'zga kishi oldida ayblariga iqrar bo'lgach**, ularni darhol unutadi. Ammo o'zga kishi uning ayblarini yodida saqlab qoladi. (Nitshe)

5. Haddan ortiq yuksak fazilatlar ham ba'zan insonni **jamiyat uchun yaroqsiz holga** keltirib qo'yadi.

Eslatma! O'rin holi makon-zamon kelishiklari (**-ga, -da, -dan**) bilan ifodalanadi.

Eslatma! Sabab holi **-lik, -sizlik + -dan** chiqish kelishigi yoki **-gani sifatdoshi + sababli, tufayli, uchun** ko'makchilari yordamida ifodalanishi mumkin.

M: Qul Tarlon shodligidan to'xtolmadi yig'idan. U yaxshi o'qigani uchun mukofotlandi.

Eslatma! Hollardan o'rin holi ot-kesimga bog'lanadi. *Toshkent Qarshidan katta.*

Eslatma! Quyidagi so'zlarni izohi bilan yodlang!

1. Pili damon – maqsad, mo'ljal

2. Palang – yo'lbars;

3. Mo'ri lang – cho'loq chumoli;

4. Mash'uf – afzal, tuzuk.

5. **Kufr** – kofirlik, dindan qaytganlik;
6. **Tama'** – istak, xohish;
7. **Rohravg'a kesh** – yo'lovchi, maqsadga intilgan kishi.
8. **Bandi rohe, besh** – yo'ldagi band, to'siq; monelik

TO'LDIRUVCHI VA UNING IFODALANISHI

Gapning fe'l bilan ifodalangan biror bo'lagiga boshqaruv yo'li bilan bog'langan ikkinchi darajali gap bo'lagidir. To'ldiruvchi ikki xil bo'ladi:

1. Vositasiz to'ldiruvchi - kimni? Nimani? Qayerni? So'roqlariga javob bo'ladi. Vositasiz toldiruvchi ham belgili va belgisiz qo'llanadi. –ni saqlansa belgili, -ni saqlanmasa belgisiz.

Men **xatni** o'qidim. – belgili Men **xat** o'qidim. – belgisiz

2. Vositali to'ldiruvchi – kimga? nimaga? kimda? nimada? kimdan? nimadan? kim haqida? nima haqida? kim to'g'risida? nima to'g'risida? kim bilan? nima bilan? kim tomonidan? nima tomonidan? kim uchun? So'roqlariga javob bo'ladi.

Haqiqatni **otasiga** aytdi.

Do'stida hujjatlarini qoldirgan.

Hammasini **kitobdan** o'qidim.

Sport haqida bahslashdik.

Ukam uchun sovg'a oldim.

Eslatma! To'ldiruvchi ko'pincha kesimga bog'lanadi, bunda **mustaqil to'ldiruvchi** deyiladi. Agar kesimdan boshqa bo'lakka bog'langan bo'lsa, **nomustaqil to'ldiruvchi** hisoblanadi.

O'g'lini jangga kuzatgan ayol **buni** yaxshi tushunadi.

Eslatma! To'ldiruvchi quyidagi so'zlar bilan ifodalanadi:

Ot: Dilshod **maktubni** xolasiga berib, ko'chaga chiqib ketdi;

Olmosh: Mayli-da, **kimgadir** yoqsa, yoqmasa, **ularga** qo'shib yig'lasharmidik.

Harakat nomi: Uning kulib **boqishlarini** bir zum ham unutmayman.

Otlashganda:

Sifat: Yaxshiga qora yuqmas, **yomonga** el boqmas;

Son: **Beshni beshga** qo'shsak, o'n bo'ladi;

Sifatdosh: **Bilmagandan bilgan** yaxshi, to'g'ri ishni **qilgan** yaxshi;

Taqlid so'z: **Taqir-tuquringni** yig'ishtir;

Undov so'z: **Ohimni** eshitmadi;

Eslatma! To'ldiruvchilar kengaygan birikmalar bilan ifodalanishi mumkin.

*M: Uning go'zal siymosida **qalbim ko'zqusini, visol porzusini, umidim gulshanini** ko'rardim.*

*O'qituvchining mahorati **u tarbiyalagan shogirtlarning bilimdonligi bilan** o'lchanadi.*

*Bola **bir guruh jangchilarni botqoqlikdan o'tkazib qo'yganini** aytdi.*

Eslatma! Quyidagi so'zlarni izohi bilan yodlang!

1. **Nahv** – tilning sintaktik qurilishi haqidagi soha;
2. **Johil** - o'qimagan, savodsiz kishi;
3. **Dovul** - yomg'ir aralash kuchli shamol
4. **Bo'ron** - kuchli shamol;
5. **Mahv** - daf qilish, yengish.

ANIQLOVCHI VA UNING IFODALANISHI

Narsa-buyumning rang-tusi, mazasi, hajmi, kim yoki nimaga qarashlilikini bildirib, gapning ot bilan ifodalangan bo'lagini aniqlab kelgan ikkinchi darajali bo'lak **aniqlovchi** deyiladi.

Eslatma! Aniqlovchi aniqlagan (bog'langan) gap bo'lagi **aniqlanmish** hisoblanadi. Masalan, *qizil olma* birikmasida – *qizil*-aniqlovchi; *olma*-aniqlanmish.

Eslatma! Faqat aniqlovchi gapda barcha gap bo'laklariga bog'lana oladi.

1. *Bahaybat samolyot shu yerga qo'nadi.* (egaga bog'langan).
2. *Ilg'or ishchilarga mukofot berildi.* (to'ldiruvchiga bog'langan).
3. *Yangi bog'da faxriylar bilan uchrashdik.*
4. *Salimjon – a'lochi o'quvchi*
5. *Yangi ko'ylakning yengi yirtildi.*

Eslatma! Aniqlovchi uchga bo'linadi:

1. **Sifatlovchi aniqlovchi;**
2. **Qaratqich aniqlovchi;**
3. **Izlohlovchi aniqlovchi**

1. **Qaratqich aniqlovchi** – *kimning? nimaning? qayerining?* so'roqlariga javob bo'ladi.

Do'stimning kitobi yo'qoldi.

Eslatma! Qaratqich aniqlovchi belgili va belgisiz qo'llanishi mumkin. Agar –ning saqlansa belgili, saqlanmasa belgisiz.

Maktabning hovlisini supurdik. – belgili **Maktab** hovlisini supurdik. -belgisiz

Eslatma! Qaratqich va qaralmish quyidagi munosabatda bo'lishi mumkin:

1. Qaratqich ham, qaralmish ham belgili: *Daraxtning bargi.*
2. Qaratqich belgisiz, qaralmish belgili: *Direktor xonasi.*
3. Qaratqich belgili, qaralmish belgisiz: *Bizning qishloq.*
4. Qaratqich ham, qaralmish ham belgisiz: *O'rik danak.*

2. Sifatlovchi aniqlovchi – qanday? qaysi? qancha? nechta? nechanchi? qayerdagi?

Bu so'roqlarni olgan so'z aniqlovchi bo'lishi uchun gap boshi yo o'rtasida kelib otga bog'lanishi kerak.

Dukondan **qiziqarli** kitob sotib oldim.

O'nta bolani chaqirtirdik.

Shu kitob menga yoqdi.

Bog'dagi gullar ochildi.

Eslatma! Aniqlovchi otga bog'lanadi. (Sifatlovchi aniqlovchi har doim otga bog'lanadi). Ba'zan qaratqich aniqlovchi fe'lga bog'lanishi mumkin. Bunda otli birikma hisoblanadi. *Mening o'qishim o'zgargan.*

IZOHLOVCHI

Aniqlovchining bir turi hisoblanadi. U shaxs yoki narsani boshqacha nom bilan aniqlaydi. Shaxsni boshqacha nom berish bilan aniqlaydigan bo'lakka **izohlovchi aniqlovchi** deyiladi. Izohlovchi ot so'z turkumiga mansub bo'ladi. Izohlovchi bog'langan bo'lak izohlanmish deyiladi.

Akademik Habib Abdullayev. Oshpaz Shukur. Gulchi Nodira. Mayor Ahmedov.

Eslatma! Izohlovchi shaxsning **millatini, kasb-korini, nasl-nasabini, unvonini, laqabini, yoshini, qarindoshligini va jinsini** bildirib keladi.

M: Kapitan Mansurov, Direktor Rahimov, duradgor Vahob.

Eslatma! Izohlovchi va izohlanmish gapda bitta tahlil qilinadi.
Shoira Zulfiya ulug'lanadi.

Eslatma! Agar izohlovchi *taxallus* va *o'xshatish* ma'nolarini bildirsa izohlovchi va izohlanmish o'rtasida tire qo'yiladi.

M: Erk kuychisi – A.Cho'lpon she'rlarini o'qing.

Eslatma! Izohlovchi bilan izohlanmish o'rni o'zgarsa ma'noga ta'sir qilmaydi.

M: Oshpaz Shukurov – Shukurov oshpaz.

Eslatma! Agar izohlovchi jinsni ifodalasa, o'rin o'zgarganda ma'no o'zgarishi mumkin.
Ayol hamshira – (*ayol – izohlovchi, hamshira – izohlanmish*)
Hamshira ayol – (*hamshira – izohlovchi, ayol – izohlanmish*).

Eslatma! Quyidagi **so'zlarni** izohi bilan yodlang!

1. **Hilm** - muloyimlik, halimlik
2. **Axloq** – xulqning arab tilidagi ko'plik shakli
3. **Milh** - tuz;
4. **Xulq** - kishining o'zini tutishi, ma'naviy qiyofasi;
5. **Qovog'ini solmoq** - achchiqlanib qoshini chimirib olmoq;
6. **O'rlamoq** – balandga ko'tarilmoq;
7. **Xomush bo'lmoq** - g'amgin holatga tushmoq;
8. **Kirdikor** - yashirib qilingan noto'g'ri ishlar;
9. **O'zini bosmoq** - hayajon holatida o'zini tutmoq;
10. **Langar** - qirg'oqqa tashlanib, kemani ushlab turadigan moslama
11. **Munofiq** - so'zi va amali bir bo'lmagan kishi

GAP BO'LAKLARI TARTIBI

O'zbek tilida gap bo'laklarining joylashish tartibi, asosan, erkin bo'ladi. O'zbek tilida gap bo'laklarining odatdagi (oddiy) tartibi ham bor. Unga ko'ra, ega gap boshida, kesim gap oxirida keladi. *Aniqllovchi* egadan oldin, *hol* va *to'ldiruvchi* kesimdan oldin kelishi bu ***me'yoriy tartib*** deyiladi. Bu ilmiy va rasmiy uslubga xos.

Aniqllovchi ega to'ldiruvchi hol kesim. Shu kitob menga juda yoqadi.

Eslatma! Ba'zan gap bo'laklari tartibi o'zgarishi mumkin. Bu o'zgargan tartib yoki ***inversiya hodisasi*** deyiladi. Bu *so'zlashuv* va *badiiy* (ayniqsa, she'riy) uslubga xos.

Men nechun sevaman O'zbekistonni. (To'ldiruvchi va kesim)

Shovulladi kun... bo'yi shamol (***ega va kesim***)

Shivirlading yonimda xushhol. (***kesim***)

Men kitobni o'qidim zavq bilan. (***hol***)

Eslatma! Ma'noni kuchaytirish uchun muhim bo'lak kesimning oldiga o'tkaziladi.
Masalan:

1. Kecha akam samolyotda Farg'onadan **Toshkentga** ketdi. (boshqa yerga emas, Toshkentga).

2. Kecha akam samolyotda Toshkentga **Farg'onadan** ketdi (boshqa yerdan emas, Farg'onadan).
3. Kecha akam Farg'onadan Toshkentga **samolyotda** ketdi (boshqa narsada emas, samolyotda).
4. Kecha samolyotda Farg'onadan Toshkentga **akam** ketdi. (boshqa kishi emas, akam).
5. Akam samolyotda Farg'onadan Toshkentga **kecha** ketdi. (boshqa kuni emas, kecha).

GAP URG'USI

Gapda so'zlovchi tomonidan alohida ahamiyat berilib, ta'kidlab ko'rsatilgan bo'lakning kuchli ohang bilan aytilishi **gap urg'usi** (yoki **mantiqiy urg'u**) deyiladi.

Eslatma! Gap urg'usi talaffuzda ixtiyoriy bo'ladi. Matnda esa kesimdan oldingi so'zga tushadi. (*Gap urg'usi=logik urg'u=frazaviy urg'u=mantiqiy urg'u*).

1. Kecha muzeyga **biz** bordik (biz bordik).
2. Biz muzeyga **kecha** bordi. (kecha bordik).
3. Biz kecha **muzeyga** bordik (muzeyga bordik).

Eslatma! Kesim mantiqiy urg'u (gap urg'usi)ni olganda o'rni o'zgaradi.
Bordik biz Samarqandga kecha (bordik).

Eslatma! Quyidagi **so'zlarni** izohi bilan yodlang!

1. **Jo'yali** – o'rinli, muvofiq;
2. **Kerik** – orasi ochilgan; teshiklari katta;
3. **Siyrat** - odamning ichki olami, ruhiy dunyosi;
4. **Javraqi** - yoqimsiz gaplarni ko'p gapiradigan;
5. **Mag'rib** - kunbotish tomon, g'arb;
6. **Notob** - tobi qochgan, kasallangan.

TO'LIQ VA TO'LIQSIZ GAPLAR

Eslatma! Fikr ifodalash uchun kerak bo'lgan barcha bo'laklar ishtirok etgan gaplar **to'liq gaplar** deyiladi. Tushirilgan bo'laklari oldingi gaplardan anglashilib turadigan gap **to'liqsiz gap (elleptik gaplar)** deyiladi.

Eslatma! To'liq va to'liqsiz gaplar faqat diolog shaklida namoyon bo'ladi.

Eslatma! To'liqsiz gaplar uchun zaruriy, umumiy qonuniyatlar xos emas, ya'ni qaysi bo'lakning tushirilishi yo qoldirilishi kerakligini faqat nutq jarayoni belgilab beradi.

- Siz gulni kimga oldingiz?
- Men gulni onamga oldim. (**to'liq gap**).
- Onamga terdim. (**to'liqsiz gap**).
- Onamga. (**to'liqsiz gap**).

Eslatma! Baʼzan qoʻshma gaplarning ikkinchi qismida kesim tushib qolishi mumkin. Bunday vaqtda ikkinchi qismdagi soʻzdan oldin tire qoʻyiladi va bu ham ***toʻliqsiz gap*** hisoblanadi.

Olamni quyosh yoritadi, insonni – ilm.

Daryoning suvini bahor toshiradi, insonning aqlini – bilim.

Eslatma! Agar diologlarda ***ha, yoʻq, albatta, boʻpti, rahmat, mayli*** singari soʻzlar javob boʻlib kelib nuqta qoʻyilsa ***soʻz-gap*** hisoblanadi. Agar vergul qoʻyilib gap davom ettirilsa ***toʻliqsiz gap*** hisoblanadi.

- Siz ham marosimga borasizmi?

– Ha. – *Yoʻq* - ***soʻz-gap***.

– Ha, boraman. – ***toʻliqsiz gap***.

Eslatma! Quyidagi **soʻzlarni** izohi bilan yodlang!

Dongdor – shuhrat qozongan, dovrugʻi ketgan;

Hujra – madrasa, qorixona va masjidida shogirdlar, domlalar yashashi uchun ajratilgan kichik xona(lar); odam yashaydigan kichik xona;

Kigiz – jundan bosib (presslab) tayyorlanadigan qalin, pishiq palos, namat;

Valineʼmat - oʻziga qaram kishilarni moddiy jihatdan taʼminlab turuvchi, ularga neʼmat beruvchi shaxs;

Mustabid – mutlaq hukmronlikka ega boʻlgan hokim, istibdod egasi;

Mahram – ishonchli xizmatkor, doʻst;

Xoʻjazoda – xoʻjayinning oʻgʻli; asilzoda kishining farzandi;

Muqaddima – bir ish, narsa, matnning boshi;

Xiroj – diniy soliq;

Devon – tashkilotning yozishmalar amalga oshiriladigan boʻlimi;

Zakot – diniy soliq;

Qushbegi - oʻtmishda hukumat boshligʻi.

UYUSHIQ BOʻLAKLI GAPLAR

Gap tarkibida ikki va undan ortiq bir turdagi boʻlaklar uyushib kelishi mumkin. Ular bir xil soʻroqqa javob boʻladi, bir xil grammatik shaklda (kelishik, egalik, koʻmakchi va koʻplik) boʻladi va bir xil gap boʻlagi vazifasida kelib, gapning bitta boʻlagiga tobelanib keladi. Masalan, ***Bola goh menga, goh unga qarar edi.***

Eslatma! Gapning barcha boʻlagi uyushadi:

1) uyushiq ega: *Bugun Anvar yoki Sobir navbatchilik qiladi;*

2) uyushiq kesim: *U asta joyiga oʻtirib, gapira boshladi. Yoʻl kang va tekis edi;*

3) uyushiq to'ldiruvchi: **Kitob** va **daftarlarni** keltirdi. **Akamga** va **opamga** xabar qildik.

4) uyushiq aniqlovchi: **Salqin** va **bahavo** bog'da dam oldik. **Olma(ning)** va **shaftolining** hosili mo'l bo'ldi;

5) uyushiq hol: Topshiriqni **tez** va **puxta** bajardik. **Bugun** va **ertaga** man navbatchilik qilaman. **Shahar** va **qishloqda** qurilish avjiga chiqqan. **Quvonch** va **shodlikdan** tili aylanmas edi(sabab holi uyushgan: shodlikdan-nima sabadan?). U shaharga **o'qish** va **ishlash maqsadida** kelgan edi. Men sizga **o'n marta, yuz marta** gapirdim.

Eslatma! Uyushiq bo'lakda ko'plik, egalik va kelishik qo'-shimchasi qo'llanishi ikki xil:

1) ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchasi uyushiq bo'lakning oxirgisiga qo'shilib, barchasiga tegishli bo'ladi:

Noma va arizalarning ba'zisi mirzo, muftilarga havola qilinadi;

2) gapdagi uyushiq bo'lakning har birida son, egalik, kelishik qo'shimchasi qo'shilishi ham mumkin: Qor sovug'i qo'llarimni va oyoqlarimni, peshonamni yalab tursada, menga juda yoqimli tuyuldi.

Eslatma! Gapning uyushiq bo'lagi guruh-guruh bo'lsa, bir-biridan nuqtali vergul bilan ajratiladi:

Yutib chiqish uchun ot **chopqir, zotdor bo'lishi** va yaxshi **toblanib sovitilishi**; chavandoz **usta, epchil bo'lishi karak**

Eslatma! Agar uyushiq bo'laklar ikkidan ortiq bo'lsa **va, hamda, bilan** bog'lovchilari uyushiq bo'laklarining oxirgi juftligi orasida keladi va sanashning tugaganligini bildiradi.

M: Bog'imizda o'rik, shaftoli, gilos va olmalar bor.

Eslatma! **Va, hamda, bilan, -u, -yu** bog'lovchilari uyushiq bo'laklar ot so'z turkumiga mansub bo'lsa, ular o'zaro almashadi. Agar fe'l so'z turkumiga mansub bo'lsa **bilan** bog'lovchisini qo'llab bo'lmaydi.

Anvar va Akmal;

Keldi va ketdi

Anvar-u Akmal;

Keldi-yu ketdi

Anvar hamda Akmal;

Keldi hamda ketdi

Anvar bilan Akmal;

Keldi bilan ketdi

Eslatma! **Yo, yo ... yo, yoki** bog'lovchilari uyushgan bo'laklardan birini tasdiqlab, ikkinchisini inkor etib bog'laydi. *Yo kitob, yo daftar olaman.*

Eslatma! *Ba'zan ... ba'zan, dam ... dam, goh ... goh* bog'lovchilari uyushiq bo'laklarning navbatma-navbatligini ifodalaydi.

Dam qor, dam yomg'ir yog'adi.

Eslatma! *Ammo, lekin, biroq* bog'lovchilari zidlik munosabatida bo'lgan uyushiq bo'laklarni ifodalaydi. *Ovozi bo'g'iq, ammo yoqimli edi.*

Eslatma! Kesim uyushishi uchun kesimlik shakllari (zamon, shaxs-son, mayl, tasdiq-inkor shakllari, bog'lama va ko'makchi fe'llar) eng oxirgi kesimga qo'shilishi kerak. Agar har biriga qo'shilgan bo'lsa *qo'shma gap* bo'lib qoladi.

M: Jinoyat sodir etilgan joyni ko'rishimiz, tekshirishimiz kerak – uyushiq kesim.
(*Jinoyat sodir etilgan joyni ko'rishimiz kerak, tekshirishimiz kerak – qo'shma gap*).

Eslatma! Hollar uyishishi uchun bir xil mazmun-munosabatni ifodalashi kerak.

M: Osmonda, daraxtlarda, tomlarda chumchuqlar chirillaaydi.

Eslatma! Ba'zan uyushiq hollar har xil so'z turkumiga mansub bo'lishi mumkin.

M: U hayajon bilan, tez-tez, bo'g'ilib so'zlardi.

Podsho dam kulib, dam jiddiy, dam o'y bilan quloq soldi.

Eslatma! Uyushiq aniqlovchilar ba'zan bir predmening turli xil belgilarini bildirishi mumkin.

M: Chaqaloq kichkina, oppoq va dumaloq qo'llarini cho'zdi.

Eslatma! Ba'zan bir xil gap bo'lagi ketma-ket kelib uyushmasligi mumkin. Ketma-ket kelgan, lekin sanash ohangi bilan aytilmaydigan, yozuvda orasiga vergul qo'yilmaydigan aniqlovchi va hol **uyushmagan aniqlovchi** va **uyushmagan hol** hisoblanadi. Uyushmagan aniqlovchi va uyushmagan hol o'zi bog'langan bo'lakning turli tomoniga oid belgini anglatadi:

Qop-qora shirin(uyushmagan aniqlovchi) *uzum g'arq pishgan. Kecha kechqurun* (uyushmagan hol) *yomg'ir yog'di. Bugun tushdan keyin* (uyushmagan hol) boramiz.

Eslatma! Ba'zan uyushiq qaratqich aniqlovchilarda **–ning** qo'shimchasi har bir bo'lakka qo'shilishi mumkin, yoki uyushiq bo'laklarning eng oxiriga qo'shilishi mumkin.

M: To'lqinning, Ozodaning va Shoiraning ukalari o'qiydi.

To'lqin, Ozoda va Shoiraning ukalari o'qiydi.

Eslatma!

Musofir – safardagi kishi;

Mijja – uyqusiz holda bo'lish ;

Qoqmay – boshi berk;

Jin (ko'cha) – faqat odam yura oladigan tor

UYUSHIQ BOLAKLI GAPLARDA UMUMLASHTIRUVCHI SO'Z VA TINISH BELGILARINING ISHLATILISHI

Gapda uyushiq bo'laklarni jamlovchi, umumlashtiruvchi so'z bo'lishi mumkin. Ko'pincha, belgilash, bo'lishsizlik olmoshi va jamlovchi ot, jamlovchi son, shuningdek, so'z birikmasi, kengaygan birikma umumlashtiruvchi so'z bo'lib keladi:

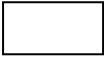
Uylar, daraxtlar, ko'chalar – *hammasi qorong'ilik qa'riga cho'mdi.*

Ishga yangi qabul qilinganlar: Ahmad, Salim va Akbar boshliqning oldiga kirishsin.

Eslatma! Uyushiq bo'laklar va umumlashtiruvchi so'z bir xil grammatik shaklda bo'ladi va bir xil so'roqqa javob bo'lib, bir xil gap bo'lagi vazifasida keladi.

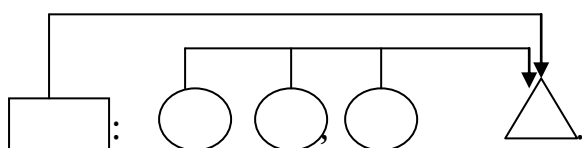
Bog'dan mevalarni: olma, anor va shaftolini terib oldik.

Eslatma! Umumlashtiruvchi so'z uyushiq bo'laklardan oldin kelssa undan so'ng ikki nuqta qo'yiladi. Agar uyushiq bo'laklardan keyin kelsa, undan oldin tire (–) qo'yiladi.

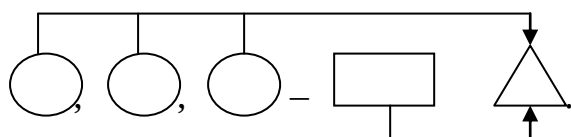
1. - umumlashtiruvchi so'z.

2. - uyushiq bo'lak.

3. - hokim bo'lak.

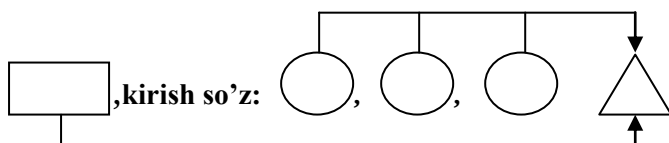

Daraxtdagi barcha sayroqi qushlar: sa'va, bulbul, mayna unga jo'r bo'lishdi.

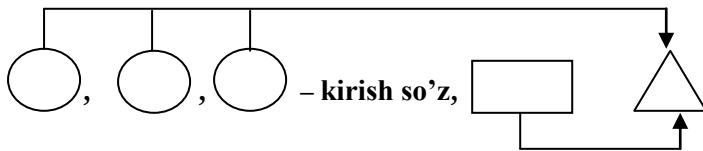
Afrikalik, bog'dodlik, misrlik, hindlik va xitoylik – hamma sayyohlarga bu shahar manzur keldi.

Eslatma! Umumlashtiruvchi so'z uyushiq bo'laklardan oldin kelib, ular o'rtasida kirish so'z qo'llansa, kirish so'zdan oldin vergul, keyin ikki nuqta qo'yiladi.

Sayohatga hamma narsalarni, masalan: qozon-tavoqni, idishlarni, soyabonni oldik.

Eslatma! Agar umumlashtiruvchi so'z uyushiq bo'laklardan keyin kelib ular orasida kirish so'z qo'llansa, kirish so'zdan oldin tire, keyin vergul qo'yiladi.

U farzandlaini ham, nevaralarini ham, qo'shni o'g'il-qizlarni ham, begona bolalarni ham – xullas, barchani sizlab gapirardilar.

Eslatma! Agar uyushiq bo'laklar guruh-guruh bo'lib kelsa, bu guruhlar bir-biridan nuqtali vergul (;) bilan ajratiladi.

M: Bog'imizda qovun, handalak; olma, o'rik, shaftoli pishib yotibdi.

Ovga kirishadigan sohibchanga qushlardan: qarchig'ay, miqqiy, qirg'iy; urishadigan qushlardan: dakan xo'roz, oddiy xo'roz, amirxon xo'roz, kaklik, bedana (bu so'nggi ikkisi sayrash uchun ham boqilib, cho'pqafasda, to'rqaqafasda saqlanadi); sayraydiganlardan: qumri, sa'va, bulbul, mayna va boshqalar.

Eslatma! Quyidagi so'zlarni izohi bilan yodlang!

Choshnagir – ayollarga hurmat yuzasidan murojaat qilganda qo'llanadigan so'z

Qandil – yoqish uchun shamlar solib ilib qo'yiladigan uy jihozi;

Koshin – chinniga o'xshatib ishlangan, yaltiroq, naqshli g'isht plitkasi;

Bakovul – podshoh, xon va lashkarga ovqat tayyorlash ustidan nazorat olib boruvchi, bosh oshpaz

Mo'ysafid – yoshi o'tib qolgan kishi;

Muchang – oyoq, qo'l, tana va bosh a'zolari

Mirzo – o'zgalar orasida eng oldi, sarasi

Ilik – qo'l;

Mo'tabar – ulug', aziz;

Nizo qilsa – ziddiyatda bo'lmoq

AJRATILGAN BO'LAKLI GAPLAR

Gapda biror bo'lakning ma'nosi so'zlovchi nazarida noaniqroq bo'ladi va uning ma'nosini aniqroq berish, izohlash maqsadida xuddi shunday boshqa bo'lakni gapga kiritadi. Masalan, **Men ishni mana shundan boshladim** gapida **shundan** to'ldiruvchisining ma'nosi noaniq. Shuning uchun so'zlovchi aniqroq ma'noli boshqa bir to'ldiruvchini gapga kiritadi: *Men ishni mana shundan, ya'ni tushuntirishdan, boshladim. (tushuntirishdan-ajratilgan bo'lak).*

Eslatma! Gap tarkibida ma'lum bo'lakning ma'nosini ta'kidlab, izohlab keluvchi, boshqa gap bo'laklaridan to'xtam va ohang jihatdan ajratilib turuvchi bo'laklar **ajratilgan bo'laklar** deyiladi. Shunday bo'lakli gaplar esa **ajratilgan bo'lakli gaplar** deyiladi. Barcha gap bo'laklari ajratilishi mumkin.

1) ajratilgan to'ldiruvchi: *Oyimni, ya'ni Xosiyat Suvonovani, mukofotlashdi.*

2) ajratilgan aniqlovchi: *Qobil bobo, yalangbosh, yalangoyoq, eshik yonida dag'-dag' titraydi.*

3) ajratilgan hol: *Uning qo'lidan ushlab ichkariga, mehmonxonaga, boshladi; Anjuman bugun, soat beshda, boshlanadi; Bugun sizni yana, ikkinchi marta, kechirishdi.*

4) ajratilgan izohlovchi: Ajratilgan izohlovchilar ko'pincha egaga taalluqli bo'ladi.

M: O'g'lim, qo'zichog'im, orom olib uxlayapti. Hasan aka, fizika o'qituvchisi, kirib keldi.

Eslatma! Ajratilgan bo'laklar uyushiq bo'laklardan farqi shundaki, ajratilgan bo'laklarda izohlash ma'nosi bo'ladi va tinish belgilari bilan ham farq qiladi.

Bugundan, 13-maydan, final musobaqalariga tayyorlanamiz.

Eslatma! Ajratilgan bo'lak har doim o'zi izohlayotgan bo'lakdan keyin keladi. Ajratilgan bo'laklar boshqa bo'laklardan **vergul, tire** ba'zan **qavs** bilan ham ajratilishi mumkin:

1) bo'lak ikki tomondan vergul bilan ajratiladi: *Soy bo'yidagi choyxonada, gavjum joyda, Azimjon uchradi*

2) ajratilgan bo'lakning o'z ichida vergul bo'lsa, ikki tomoniga tire qo'yiladi: *Ekranda Yer tasviri ko'rindi; daraxtlar gullagan, pag'a-pag'a oq bulutli osmon yer bilan qo'shilib ketganday – osmon aksi yerga tushyaptimi, yo aksinchami – bilib bo'lmaydi.*

3) ajratilgan bo'lak uyushib, gap oxirida kelsa, undan oldin tire qo'yiladi: *Mening o'z muhabbatim bor –toza va musaffo!*

4) ba'zan ajratilgan bo'lak qavs bilan ham ajratiladi: *Ichki idrok amriga bo'ysunsang, katta inson bo'lasan, ikkinchi darajali (ya'ni, ko'z va quloq sezgilari) tuyg'ularga amal qilsang, mayda odamga aylanasan.*

Eslatma! Quyidagi so'zlarni izohi bilan yodlang!

Bakovul – podshoh, xon va lashkarga ovqat tayyorlash ustidan nazorat olib boruvchi, bosh oshpaz

Shig'ovul – Buxoro va Xiva xonliklarida elchilarni kutib olish, xon huzuriga olib kirish, saroydagi qabul marosimlarini boshqarish va nazorat qilish bilan shug'ullangan shaxs;

Salom og'asi – xon va amirning huzuriga ish va arz bilan kelganlar haqida xon, amirga xabar beruvchi va xon, amirning javobini ularga yetkazuvchi amaldor

Dodxo – Buxoro xonligida adolat, haq-huquq istovchilardan amir nomiga ariza qabul qiluvchi va uning javobini arzchilarga yetkazuvchi lavozimli kishi

Ponsadboshi – Qo‘qon xonligida qozixona ishlari ustidan nazorat olib boruvchi amaldor;

Hudaychi – amir, xon saroyida rasmiy marosimlarga boshchilik qilib, uni nazorat qilib turgan lavozimli shaxs.

Eslatma! Ajratilgan bo‘laklar nima maqsadda qo‘llanayotganligiga ko‘ra ikki guruhga ajratiladi:

1. Izohlash orqali gap bo‘lagini ajratish– Bunda bir nom boshqacha nomlanadi. Ma‘lum bir bo‘lakning umumiy ma‘nosini izohlash, tushunarsiz ma‘nosini tushuntirish uchun uning yonidan aniqroq ma‘noni bildiruvchi so‘z keltiriladi.

Lingvistika – tilshunoslik mening sevgan fanim bo‘ladi.

Bog‘chadagi do‘stimni – Qodirni ko‘rib qoldim.

Shu farzandimni – ko‘zim qarosini el ardog‘ida bo‘lishini xohlayman.

Eslatma! Izohlash orqali barcha gap bo‘laklarini ajratish mumkin.

2. Tartibni o‘zgartirish orqali gap bo‘lagini ajratish – Bunda ma‘lum bir bo‘lakning ma‘nosi ta‘kidlanadi. Tartibni o‘zgartirish orqali gap bo‘lagi ajratilganda, asosan, *sifatlovchi aniqlovchi* ba‘zan *hol* ajratilgan bo‘ladi. Aniqlovchi va hol o‘zi aniqlab kelayotgan so‘zdan keyinga o‘tadi.

Bu o‘zbek yigiti – tanti, mehribon. (Bu tanti mekribon o‘zbek yigiti edi)

Shunday yashar – sokin, bezavol, pastakkina tandiri bilan kata uyda kichkina bir chol.

Eslatma! Agar ajratilgan sifatlovchi aniqlovchilar uyushib, gap oxirida kelsa, boshqa bo‘laklardan *tire* bilan ajratiladi.

Kuz guli – rangi o‘chgan, umri kechgan. (Rangi o‘chgan, umri kechgan kuz guli)

Qozoq sahrosi — bu beaded sahro, xayolday bepoyon, cheksiz va yiroq.

Zamona Barchini — mehnatkash, dildor.

Eslatma! Aniqlovchi yo hol ajratilganligini bilish uchun ajratilgan bo‘laklarni o‘zidan oldingi so‘zga bog‘lash kerak. O‘zidan oldingi so‘z ot bo‘lsa *aniqlovchi* ajratilgan bo‘ladi, agar fe‘l bo‘lsa *hol* ajratilgan bo‘ladi.

Bir zum dengizga ham boqqil – betuyg‘u.

Qo‘llarim ko‘simda – betoqat, betinch.

Eslatma! Ajratilgan bo‘lak qaysi gap bo‘lagining so‘rog‘iga javob bo‘lsa, o‘sha gap bo‘lagining nomi bilan ataladi.

Biz, sizning do'stlaringiz, indamay turarmidik. (kim? ega).

Bektemirga, sobiq cho'ponga, komandirning gapi yoqmadi. (kimga? To'ldiruvchi).

Eslatma! Quyidagi **so'zlarni** izohi bilan yodlang!

Navozish – sozanda;

Nazarkarda – ulug' kishilarning nazari tushgan;

Nabi – xudoning xabarini yetkazuvchi;

Nabotot – o'simliklar dunyosi;

Navozanda – kuy ijro etuvchi, navo qiluvchi.

GAP BO'LAKLARI BILAN ALOQAGA KIRISHMAYDIGAN BO'LAKLAR

Aloqaga kirishmaydigan bo'laklar deganda gapning boshqa bo'laklar bilan grammatik jihatdan bog'lanmaydigan bo'laklar tushuniladi. Bunday bo'lak so'roqqa javob bo'lmaydi, gapning boshqa bo'laklaridan *vergul* yoki *qavs* bilan ajratiladi.

Eslatma! Ular uch guruhga bo'linadi:

1. Undalmalar.

2. Kiritmalar (*kirish so'zlar = modallar*)

3. Kiritma gaplar

M: Do'stim, bu asarni o'qib chiq. (undalma).

Xullas, bu masala qaytib ochilmadi. (kirish so'z).

Musobaqada Rahimberdi (siz uni taniysiz) peshqadamlik qilmoqda. (kiritma gap).

UNDALMA

Undalma – so'zlovchining nutqi qaratilgan shaxsni yoki narsa. Undalmalar ham ega singari bosh kelishikda qo'llaniladi, ammo ega grammatik jihatdan gapda kesim bilan bog'lanadi, undalmalar esa grammatik jihatdan hech bir bo'lakka bog'lanmaydi.

Qizim, senga kitob olib keldim.

Eslatma! Undalmali gaplarning kesimi, ko'pincha *birinchi va ikkinchi shaxs-son shakllarida* bo'ladi.

M: Inim, kitoblarni sandiqlarga joylashtiravering.

O'quvchilar, dam olish kunini ko'ngilli o'tkazaylik.

Eslatma! Undalma alohida ohang bilan ajratilib aytiladi. Undalma gapda *vergul* bilan ajratiladi. Gap boshida undan so'ng, o'rtasida ikki tomondan, oxirida undan oldin verul qo'yiladi.

Onajonim, bir kun aytganingday bo'lar to'y.

Biz Xorazmda, Ma'mun ibn Ma'mun saroyida besh yil birga xizmat qilganmiz, begim

Eslatma! Undalmalar baʼzan jonivorlar yoki jonsiz narsalarga ham qaratiladi: **Qargʻavoy**, men seni yeyman. (Ertakdan)
Seni unutilmas yuragim aslo, **ey Oʻrta Osiyo, Oʻrta Osiyo.**

Eslatma! Undalmalar uyushib kelishi ham mumkin: **Muhtaram otalar, onalar, kelinlar, oʻgʻillar, opa-singillar, sizga shu haqda murojaat qilamiz kabi.**

Eslatma! Soʻzlovchi tinglovchining diqqatini nutq jarayoniga jalb qilishni maqsad qilib olsa, u vaqtda undalma gap boshida keladi.

Eslatma! Agar undalma gap oʻrtasida yoki oxirida kelsa tinglovchiga nisbatan *subyektiv munosabat* ifodalangan boʻladi.

*M: Nechun kerak, **rubob**, senga shuncha gʻam,
Gar shul eshitganim boʻlmasa roʻyo.
Sen beshik emassa, dorsan, **tabiat**,
Sen ona emassa, jallodsan, **dunyo.***

Eslatma! Baʼzan undalma gap boshida kelib kuchli undash ohangi bilan aytilishi mumkin, bunday vaqtda undalmadan soʻng undov belgisi qoʻyiladi va gap bosh harf bilan davom ettiriladi.

Odamlar! Eshitmadim demanglar.

Eslatma! Oʻziga qarashli aniqlovchisi yoki izohlovchisi bor undalmalar **yoyiq undalmalardir.**

Kapitan Mansurov, bugun nutq soʻzlaysiz.

Jahonga yuz tutgan Oʻzbekistonim, sening yutugʻing menikidir.

Vatanimiz muvaffaqiyatlarini koʻrolmaydigan quzgʻunlar, ayting, Oʻzbekistonning taraqqiyotiga kim gʻov boʻla oladi?!

Eslatma! Undalmalar tinglovchining diqqatini kuchliroq jalb etish, emotsionallikni taʼminlash, hayron qolish maʼnosini ifodalash uchun koʻpincha **ey, hoy, voy** kabi undovlar bilan birgalikda keladi. Bunday undovlar koʻpincha undalma oldidan qoʻllaniladi, orada hech qanday tinish belgisi qoʻyilmaydi.

Masalan, Hoy oʻrtoqjon, quloq soling soʻzimga.

Eslatma! **Ey, ho, ov, -u (-yu)** kabi undovlar undalmadan keyin kelsa, orada chiziqli qoʻyiladi. Bu vaqtda undalma orqali ifodalangan shaxs yoki predmet soʻzlovchidan uzoq masofada ekanligi ifodalanadi.

Karimjon -u, bu yoqqa keling.

Eslatma! Undalmada *I* shaxs birlik egalik qoʻshimchasi yaqinlik, erkalash, suyish maʼnolarida bildiradi.

Azizim, dunyoga bevaqt kelibmiz.

Eslatma! Agar er-xotin bir-biriga murojaat etsa *III shaxs birlikdagi egalik qo'shimchasidan* foydalanadi.

M: Dadasi, choy iching.

Eslatma! Ayrim hollarda undalma tushib qolishi mumkin, bunday vaqtda uning o'rniga undov so'z qo'llaniladi. U *hurmatsezlik, mensimaslik* ma'nosida ifodalanadi.

M: Hey, bu yoqqa kel. Hey, chilim keltir.

Eslatma! Quyidagi **so'zlarni** izohi bilan yodlang!

Lafzi – nutq hosil qiluvchi a'zo; **Oroyish** – bezak, bezalgan; **Qabog'** – ko'z kosasini qoplovchi; **Mengiz** – yuzdagi xol;

KIRITMALAR.

Eslatma! So'zlovchining o'zi bayon etayotgan fikriga ishonch, gumon, achinish kabi munosabatlarini ifodalovchi sintaksis birliklarga **kritmalar (kirishlar)** deyiladi. Kiritmalar so'z va birikma holatida bo'ladi. *Albatta, ehtimol, chamasi, balki.*

Eslatma! Kirishlar gapning boshqa bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydi. Shuning uchun u boshqa gap bo'laklaridan farq qiluvchi alohida ohang bilan talaffuz qilinadi va yozuvda vergul bilan ajratiladi.

M: Ehtimol, u bugun kelmas. U bugun, ehtimol, kelmas. U bugun kelmas, ehtimol.

Eslatma! So'zlovchi gap orqali bayon qilayotgan axborotga qanday munosabatda ekanligiga qarab, quyidagi **kiritma** so'zlardan muvofiq'ini qo'llaydi:

I. Tasdiq munosabatini ifodalamoqchi bo'lsa, *darhaqiqat, haqiqatan ham, to'g'ri*

II. Ishonch munosabatini bildirmoqchi bo'lsa, *albatta, shubhasiz, shaksiz.*

III. Gumon ma'nosini ifodalamoqchi bo'lsa, *ehtimol, balki.*

IV. Chama-taxmin ma'nosini ifodalamoqchi bo'lsa, *chamasi, chamamda, taxminan* so'zlaridan foydalanadi.

Eslatma! Kirish so'zlarning o'z qo'llanilish uslublari bor:

- ***Shaksiz, shubhasiz, darhaqiqat, demak, avvalambor, fikri ojizimcha*** so'zlari kitobiy uslubga xos.

- ***Shaksiz, fikri ojizimcha*** so'zlari badiiy uslubga xos.

- ***Bayon qilinishicha*** so'zi publitsistik uslubga xos.

Eslatma! *Menimcha, sizningcha, uning ta'kidlashicha, fikri ojizimcha, aytishlaricha* singari kirishlar fikrning kimgadir qarashli ekanligini bildiradi.

Eslatma! *Birinchidan, ikkinchidan, avvalo, avvalambor* singari kiritmalar o'z fikri tartibiy qismlarining ahamiyatlilik darajasini ifodalaganda qo'llaniladi.

Avvalo, bu ishingiz bilan boshqalarga ziyon yetkazmasligingiz kerak.

Eslatma! Kiritmalar tuzlishiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1. Sodda kiritmalar – so'z va so'z-gaplar.

Qani, *kiring, ichkarida gaplashamiz. (so'z)*

Ha, *bu masalani keng muhokama qilamiz. (so'z-gap)*

2. Murakkab kiritmalar – so'z birikmalari, kengaygan birikmalar va gaplar.

*Dunyoda hech bir xalq to'g'ri kelolmas, **mening bilishimcha,** sennig elingga.*

Eslatma! Quyidagi **so'zlarni** izohi bilan yodlang!

1. Jelatin(fr. gelatine– dirildoq, yelimshak; lot. gelatus– muzlagan) Yosh mol suyagi va terisidan tayyorlanadigan bir nav yelimshak modda.

2. Jungli(ing. jungle; f.-hind – changalzor, o'rmon)

Chakalak, qalin o'rmonzor.

3. Jyuri(fr. jury– hakamlar guruhi; lot. juro– qasam,

ont ichaman; qasamyod qilaman) Musobaqa, tanlov va shu

kabilarda g'oliblikni va mukofot berishni belgilovchi mutaxassislar, hakamlar guruhi.

KIRITMA GAPLAR

Nutq jarayonida so'zlovchi muayyan tushuncha yoki fikrga bog'liq qo'shimcha ma'lumot berishi mumkin. Gapning asosiy mazmuniga qo'shimcha axborot qo'shuvchi va alohida ohang bilan ajralib turuvchi qismga **kiritma gaplar (kiritmalar)** deyiladi. Kiritma gap maqomini olish uchun o'sha kiritma gapda kesim bo'lishi kerak.

M: Musobaqada Rahimberdi (siz uni taniysiz) peshqadamlik qilmoqda.

Eslatma! Agar kiritma gaplar gapdan tushirib qoldirilsa ham, gapning asosiy ma'nosiga ziyon yetmaydi.

Eslatma! Kiritma gaplar o'zi qo'llanayotgan gap bilan mazmunan bog'liq bo'lishi shart.

“O'tkan kunlar” (siz bu romanni o'qigansiz) o'zbek romanchiligi tarixida alohida o'rniga ega.

Eslatma! Kiritmalar asosan, kitobiy uslubga xos. Kiritmalar fikrga qo'shimcha ma'lumot berganligi uchun, asosan, gap o'rtasida keladi va yozuvda doimo gapning boshqa qismlaridan *qavs* bilan ajratiladi.

M: Uni tanishsa kerak (Farg'onada bir-birini tanimaydigan odam kam), bir bola kosada yaxna choy olib chiqdi.

Eslatma! Kiritmalar eng ko'p qo'llaniladigan soha bu *dramatik tur*. Dramatik turda qahramonning nutqi qay tarzda bayon etilishi remarkalarda beriladi. **Remarka** – *personaj nomi bilan uning nutqi orasidagi qavs*.

M: Xon(Turib yuradur).Bir dushmanimning qoni qurimayin yana bittasi chiqib qoladur. Domla (odamlarga qarab). O'qumak va mullo bo'lmak uchun pul kerak.

Eslatma! Kiritma gaplar qo'shma gaplar o'rtasida kelsa, qo'shma gapning birinchi qismidan so'ng keladi va vergul yoki boshqa tinish belgilari bo'lsa kiritma gapdan keyin yoziladi.

M: Uni tanishsa kerak, bir bola kosada yaxna choy olib chiqdi.

Uni tanishsa kerak (Farg'onada bir-birini tanimaydigan odam kam), bir bola kosada yaxna choy olib chiqdi.

Eslatma! Kiritma gaplar o'z ichida vergul bilan qo'llanilishi mumkin, ba'zan his-hayajon bilan ifodalansa undov belgisi qo'llanilishi mumkin.

M: Shokir sartarosh (tumanda uni hamma taniydi, siz ham tanisangiz kerak) o'g'lini uylantirmoqchi bo'libdi.

Sarpardaning chap tomonida, baland qilib to'shalgan oq kigizlar ustida... boshiga qora telpak, egniga uzun qora jun chakmon kiygan bir odam... (Yo rab! — bu odam Sulton Mahmud G'aznaviy edi!) uzala tushib yotardi!

Eslatma! Quyidagi **so'zlarni** izohi bilan yodlang!

Faqir – kambag'al, oddiy; bechorahol; **Mulozim** – quloq soluvchi, xizmatkor

Qaviy – kuchli, baquvvat; **Uruj** – ro'za, tiyilish; **Dag'i** – tag'in, yana;

Yozuq – farq, tafovut.; **Xilof** – gunoh, ayb, qilmish;

GAPNING IFODA MAQSADIGA KO'RA TURLARI

Eslatma! So'zlovchining maqsadiga xoslangan gap turlari gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari deyiladi.

Gaplar ifoda maqsadiga ko'ra 4 guruhga bo'linadi:

1. Darak gaplar

2. Buyruq gaplar

3. So'roq gaplar

4. Istak gaplar

1. DARAK GAPLAR – Kesimi aniqlik maylidagi fe'llardan, tasdiq yoki inkor ma'nosini bildiruvchi otlar bilan ifodalanib, biror voqea-hodisa haqida xabar bildiruvchi gaplarga darak gaplar deyiladi. *Kuch – bilim va tafakkurda.*

Eslatma! Ba'zan darak gaplardagi gap bo'laklarining me'yordagi tartibi o'zgarishi mumkin. (inversiya hodisasi).

a) *Urug'chilik instituti shahar markazidan xiyla chetda joylashgan. (bu gap kitobiy uslubga xos);*

b) *Shahar markazidan urug'chilik instituti xiyla chetda joylashgan. (Bu gap so'zlashuv uslubiga xos).*

d) *Xiyla chetda joylashgan urug'chilik instituti shahar markazidan uzoqda edi. (Bu gapda institutning qayerda joylashganligiga ahamiyat berilgan).*

Eslatma! Agar darak gaplarning kesimi inkor shaklida bo'lsa, **darak-inkor gaplar** deyiladi. Darak-inkor gaplarning kesimi quyidagicha ifodalanadi:

I. Bo'lishsizlik shaklini olgan fe'llar bilan ifodalanadi:

Odamlar ahil bo'lmagan yurt kamol topmaydi.

II. **Yo'q, emas** so'zlarini olgan sifatdash yoki ot bilan ifodalanadi:

Bu bizning bog'imiz emas. U e'tibor bergani yo'q.

Eslatma! Ikkita inkor shakl qo'llanilib, gapga tasdiq ma'nosini beradi. Masalan, **o'qimay qo'ymayman.** Inkor shakl orqali ifodalangan tasdiq ma'nosi tasdiq shakl orqali ifodalangan tasdiq ma'nosidan kuchliroq bo'ladi.

2. BUYRUQ GAPLAR - Kesimi buyruq maylidagi fe'l bilan ifodalanib buyruq-xitob ma'nolarini ifodalagan gaplarga buyruq gaplar deyiladi. Bunday gaplar kesimi tarkibida **-y, -ay, -yin, -ayin, -ylik, -aylik, -ng, -ing, -nglar, -inglar, -gin, -kin, -qin, -gil, -sin, -sinlar** kabi mayl qo'shimchalari bo'ladi.

M: Topshiriqni bajaring. Oldin o'yla, keyin so'yla.

Eslatma! Ba'zan buyruq gaplarning buyruq maylidagi fe'l bilan ifodalangan kesimi ba'zan tushib qolishi mumkin, bunday paytda gap oxirida undov belgisi qo'yiladi. Masalan, *Hamma paxta terimiga!*

Eslatma! Ayrim hollarda uchinchi shaxs buyruq maylidagi fe'llar bilan ifodalangan gapning kesimi II shaxs ma'nosida qo'llaniladi. Bunday vaqtda iltifot, mulozamat bildirish, kesatiq kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Masalan, *Chekmang o'rnida Chekilmasin. Uyga kiring o'rniga Uyga kirilsin.*

Eslatma! Buyruq gapning kesimi odatda gap oxirida keladi. Baʼzan buyruqni kuchaytirish, doʻq-poʻpisa maʼnosi ifodalanganda kesim gap boshida keladi.

Masalan, *Qoʻlingizni oling oʻrniga Oling qoʻlingizni.*

Eslatma! Quyidagi **soʻzlarni** izohi bilan yodlang!

Sharaf – faxrlanishga arziydigan narsa, biror ijobiy xislat, xizmat yoki iqtidor tufayli xalq orasida taratilgan dong

Zora – qani edi, koshki edi;

Dorivor – kasalliklarga davo boʻladigan va malham olinadigan yoki taomni xushxoʻr qiladigan modda;

Qabarish – ishlash, ishqalanish yoki kuyish natijasida boʻrtma hosil boʻlishi;

Nabotot – oʻsimliklar dunyosi, oʻsimliklar;

Hakim – koʻpincha, oʻtmishdagi oʻtkir tabib; donishmand, faylasuf

Darmon – tirik organizmdagi quvvat, mador, kuch

3. SOʻROQ GAPLAR – bu gap quyidagicha hosil qilinadi va gap oxirida soʻroq belgisi qoʻyiladi:

I. Soʻroq olmoshlari (*kim? nima? qayer? qachon?... va h.k.*) **-Kim keldi? - Anvar.**

II. Soʻroq yuklamalari (*-mi, -chi, -a, -ya...*) **-Siz oʻqiysizmi? –Ha, oʻqiyman.**

III. Soʻroq ohangi yordamida (*bunda koʻpincha gap takror qoʻllanadi.*)

- Bugun tunda yoʻlga chiqami.

- Tunda?

Eslatma! Agar soʻroq gaplar soʻroq olmoshlari orqali hosil qilingan boʻlsa, soʻroqqa mos aniq javobni talab qiladi.

M: - Kim darsga kelmadi? - Sobir kelmadi.

Eslatma! Soʻroq yuklamasi va soʻroq ohangi orqali hosil qilingan soʻroq gaplar esa **ha** yoki **yoʻq** javobini talab etadi. Ha va yoʻq soʻzlarini javob tarzda qoʻllab, soʻngra unga izoh beriladi. Masalan:

— *Sen maktabda oʻqiysanmi?*

— *Ha, men maktabda oʻqiyman.*

— *Tunda joʻnaymiz?*

— *Ha, tunda joʻnaymiz.*

Eslatma! Baʼzan darak maʼnosini ifodalash uchun darak gap qolipidan emas, balki soʻroq gap qolipidan foydalaniladi. Bunday gaplar **ritorik soʻroq gaplar** deyiladi. Yaʼni javob talab qilinmaydi, javobi oʻzida ifodalangan boʻladi.

Masalan, *Kim onani sevmaydi?*

Eslatma! Ritorik so'roq gaplarning kesimi bo'lishsizlik shaklida bo'lsa, tasdiq ma'nosini beradi; aksincha, bo'lishli kesim bilan ifodalangan bo'lsa inkor gap ma'nosini bildiradi. Masalan,

Kim onani sevmaydi? (ma'nosi, Hamma onani sevadi.)

Daraxtlarni kesishga kim jur'at qiladi? (Daraxtlarni kesishga hech kim jur'at qilmaydi).

Eslatma! So'roq orqali ifodalangan darak, darak orqali ifodalangan gapdan kuchliroq bo'ladi. Masalan, **Vatanni hamma sevadi** gapidan ko'ra **Vatanni kim sevmaydi?** Gapi kuchliroq.

Eslatma! Ba'zan buyruq ma'nosini ifodlash uchun so'roq gapdan foydalaniladi.

M: Yurmaysanmi? (Yur!)

Eslatma! Bunda ham buyruq orqali ifodalangan buyruqdan so'roq orqali ifodalangan kuchliroq bo'ladi.

Eslatma! Agar so'roq gap darak ma'nosini ifodlagan bo'lsa, **so'roq-darak gap** deyiladi. Agar buyruq ma'nosini ifodalagan bo'lsa **so'roq-buyruq gap** deyiladi.

4. ISTAK GAPLAR – Kesimi **-sa** shart-istak maylidagi fe'llar bilan ifodalangan gaplar istak gaplar deyiladi. Yozuvda istak gaplar oxiriga nuqta qo'yiladi. Bunday gaplarning qolipi quyidagicha:

II. _____-sa.

II. _____-sa, _____-sa.

Biz ham xorijiy mamlakatlarga sayohat qilsak.

Toshkentga borsam, Mustaqillik maydonini ko'rsam.

Eslatma! Biz ham xorijiy davlatlarga boraylik. Yurtimiz obod bo'lsin. Toshkentga boray. Bular buyruq gaplar.

Eslatma! Quyidagi **so'zlarni** izohi bilan yodlang!

To'bichoq – chopqir, yo'rg'a ot;

Dorug'asi – shahar posbonlari sardori;

Tarh – chizma lavha: loyiha, reja;

Yog'iy – dushman, g'anim;

Taftish – bo'lib o'tgan ish, hodisa va shu kabilar yuzasidan yoki haqiqiy ahvolni aniqlash maqsadida o'tkaziladigan tekshiruv;

Azon – namoz o'qishga chaqiriq; tong yorishish, g'ira-shira payti; erta tong.

GAPLARNING HIS-HAYAJON ISHTIROKIGA KO'RA TURLARI

His-hayajonning ishtirokiga ko'ra gaplar ikki xil bo'ladi:

I. His-hayajonsiz gaplar;

II. His-hayajonli gaplar (Undov gaplar).

Eslatma! Darak, buyruq, so'roq, istak gaplar **his-hayajonsiz gaplar** deyiladi. Agar bular nutqda kuchli his-hayajon bilan aytilsa, **his-hayajonli gap (undov gap)**ga aylanadi va ular oxiriga undov belgisi qo'yiladi.

His-hayajonsiz gaplar

His-hayajonli (undov) gaplar

1. Poyezd keldi.

Keldi poyezd!

2. Uyingiz nurga to'lsin.

Nurga to'lsin uyingiz!

3. Dalaga chiqmaysizmi?

Chiqmaysizmi dalaga?!

4. Vatanim bog'larga burkansa.

Eh, bog'larga burkansa Vatanim!

Eslatma! Agar gapning kesimi gap boshida keltirsak gap undov gapga aylanadi.

Tantana boshlandi. Boshlandi tantana!

Eslatma! Gap tarkibida his-hayajon undovlari qatnashsa bunday gaplar oxirida ham undov belgisi qo'yiladi. *Voy, qomatingdan onang o'rgilsin!*

Eslatma! Agar gap tarkibida *naqadar, qanchalik, shunchalar* kabi so'zlar ishtirok etsa gap **undov gap**ga aylanadi va undov belgisi qo'yiladi. M: *Naqadar mudhish voqea!*

Eslatma! Salomlashish, so'rashish, xayrlashish singari gaplar ham yuqori ohangda aytiladi. Gap oxirida undov belgisi qo'yiladi.

Eslatma! Agar so'roq gap kuchli his-hayajon bilan aytilsa, oldin so'roq belgisi, keyin undov belgisi qo'yiladi. Masalan,

Aytsangchi, nima dedi?! O'n yil! O'n yildan beri kasal ekanmi?!

Eslatma! Quyidagi **so'zlarni** izohi bilan yodlang!

Fozila – ilm-fan asoslarini yaxshi egallagan ayol; olim

Qutvol – shahar hokimi;

Navkar – o'tmishda harbiy xizmatkor, askar;

Tolor – yog'och yoki yengil metall panjaradan qilingan ayvon

Eshkakchi – odam va yuklarni daryodan o'tkazishni o'ziga kasb qilib olgan kishi; qayiqchi;

Ko'shk – qadimda baland, bahavo qilib solingan yengil imorat;

Mehrob – masjid ichida uning qibla tomonidagi devorida taxmon shaklida qurilgan joy (namoz shu tomonga qarab o‘qiladi)

Haram – Xos, begonalar kirishi man etilgan joy,

Chodir – Matodan qurilgan kappa, Palatka

SODDA GAP TAHLILI

Sodda gap bo'yicha sintaktik tahlil 3 bosqichda amalga oshiriladi:

1. Gapda so'zlarning o'zaro bog'lanishi (so'z birikmasi) bo'yicha.

2. Gap bo'laklarini aniqlash bo'yicha.

3. Gap qurilishi bo'yicha.

1. Gapda so'zlarning bog'lanishi bo'yicha tahlilda:

a) birikmaning teng bog'lanishi yoki tobe bog'lanishidagi turi;

b) tobe bog'lanish bo'lsa, tobelanish turi (moslashuv, boshqaruv, bitishuv);

d) teng yoki tobe bog'lanishni yuzaga keltirgan vositalar (bog'lovchilar, ohang, so'z shakllari, ko'makchilar, o'z tartibi) aniqlanadi. Masalan,

Shubhasiz, inson ilm va mehnat bilan baxtli bo'ladi.

1) ***inson baxtli bo'ladi*** — tobe bog'lanish, moslashuv, kesim va eganing shaxs-sonda mosligi (III shaxs, birlik);

3) ***ilm bilan baxtli bo'ladi***— tobe bog'lanish, boshqaruv, **bilan** ko'makchisi orqali bog'langan;

4) ***mehnat bilan baxtli bo'ladi***— tobe bog'lanish, boshqaruv, **bilan** ko'makchisi orqali bog'langan.

5) ***ilm va mehnat*** – teng bog'lanish, **va** teng bog'lovchisi orqali bog'langan.

2. Gap bo'laklarini aniqlash bo'yicha tahlilda:

a) gap bo'laklari belgilanadi, uyushiq va ajratilgan bo'laklar bor yoki yo'qligi izohlanadi;

b) gap bo'laklari bilan munosabatga kirishmagan «bo'laklar» (kiritma, undanmalarning mavjud yoki mavjud emasligi) ko'rsatiladi;

d) gap bo'laklarining joylashuv tartibi (me'yoriy tartibda yoki o'zgargan tartibda) izohlanadi. Masalan,

Shubhasiz, inson ilm va mehnat bilan baxtli bo'ladi.

Uyushiq bo'lagi bor: ilm bilan, mehnat bilan.

Ajratilgan bo'lagi — yo'q.

Kiritma bor: shubhasiz.

Undalma — yo'q.

Gap bo'laklarining joylashuvi — me'yoriy.

3. Gap qurilishi bo'yicha tahlilda:

- a) gapning ifoda maqsadiga ko'ra turi (darak, so'roq, buyruq, istak);
- b) gapning his-hayajonning ifodalanishiga ko'ra turi [his- hayajonsiz yoki his-hayajonli (undov) gap];
- d) yig'iq yoki yoyiq sodda gapligi, to'liq yoki to'liqsiz gapligi, egali yoki egasiz gap ekanligi; egali gap bo'lsa: uning egasi ma'lum gap yoki egasi umumlashgan gapligi; egasiz gap bo'lsa, uning shaxsi noma'lum gapligi, atov yoki so'z-gapligi izohlanadi.

Shubhasiz, inson ilm va mehnat bilan baxtli bo'ladi.

- 1. Ifoda maqsadiga ko'ra — darak gap.
- 2. His-hayajonning ifodalanishiga ko'ra — his-hayajonsiz gap.
- 3. Tuzilishiga ko'ra — sodda gap, yoyiq sodda gap, to'liq gap, egali gap.

Eslatma! Quyidagi **so'zlarni** izohi bilan yodlang!

Osih – nasihatgo'y;

Tizgin – hayvonlarni bog'lash yoki qantarib qo'yish uchun xizmat qiladigan, uchi suvliqqa yoki boshvoqqa biriktiriladigan uzun tasma yoki chizimcha; boshqarish vositasi;

Nuqson – kishi nomiga nomunosib, uni salbiy jihatdan ko'rsatadigan belgi; kamchilik, illat, qusur, ayb;

Tama – birovdan bir narsa undirish hissi, o'ziniki qilish, olishga bo'lgan intilish; umidvorlik, umid, ilinj;

Tamiz – o'z bilimi, aqli, farosati bilan tegishlicha ish tutish qobiliyati; fahm, farosat

Raso – kami yo'q, to'liq, but; aqliy jihatdan to'la rivojlangan, kamolotga erishgan; yetuk, barkamol

Xalifa – musulmonlar jamoasi va musulmon davlatining diniy, ayni bir paytda dunyoviy boshlig'i.

Ziyorat qilmoq – muqaddas joylarga, mozor va qabristonlarga borib sig'inish; hurmat yoki rasmiyat yuzasidan tabarruk kishilar huzuriga tashrif buyurib, holidan xabar olish;

Omoch – ulov qo'shib yer haydaladigan, metall tishli qadimgi eng oddiy yog'och yoki temir asbob.

SODDA GAP VA QO'SHMA GAP

Eslatma! Gap uchun muhim belgi kesimlik belgisi hisoblanadi. Kesimlik belgisi deyilganda kesimlik shakllari tushuniladi. Ular quyidagilar:

1. Zamon qo'shimchalari

2. Shaxs-son qo'shimchalari

3. Mayl qo'shimchalari

4. Bog'lamalar: -man, -san, -miz, -siz, -dir, edi, ekan, emish, emas, erur, bo'lmoq, hisoblanmoq, sanalmoq, kerak, lozim, darkor, zarur, shart, lozim.

Yuqoridagi qo'shimchalarni olgan fe'l **shakllangan fe'l** deyiladi. Har qanday shakllangan kesim gap hisoblanadi. Masalan, *Bahor keldi*.

Eslatma! Gap sodda yoki qo'shma gap ekanligini quyidagicha aniqlaymiz:

1. Bitta ega, bitta kesim yoki bitta kesim bo'lsa va u shakllangan bo'lsa **sodda gap** hisoblanadi. Qolipi quyidagicha:

EGA + KESIM yoki KESIM	<i>Men keldim yoki keldim – soda gap.</i>
-------------------------------	---

Jaloliddin Manguberdi mo'gul bosqinchilariga qarshi kurashda jasorati tufayli buyuk vatanparvar va milliy qahramon sifatida Sharq-u G'arbda dong taratdi – Soda gap.

2. Ega bitta, kesimlar birdan ortiq bo'lib, faqat oxirgi kesim shakllangan bo'lsa, bunda barcha kesimlar bitta o'sha egaga taalluqli bo'ladi. Bu gap **soda gap** hisoblanadi va kesimlari esa **uyushiq kesim** deyiladi. Qolipi quyidagicha:

EGA + KESIM, KESIM	<i>shakllangan</i>	– soda gap.
---------------------------	--------------------	--------------------

Biz uyga qaytib, dars tayyorladik. – soda gap.

Ular baliqlarni tozalab, tuzlab, qovurib olishdi – soda gap.

3. Ega bitta, kesimlar birdan ortiq bo'lsa va hamma kesimlar shakllangan bo'lsa **qo'shma gap** hisoblanadi. Qolipi quyidagicha:

EGA + KESIM	<i>Shakllangan</i>	+	KESIM	<i>shakllangan</i>	– qo'shma gap
--------------------	--------------------	----------	--------------	--------------------	----------------------

Biz uyga qaytdik va dars tayyorladik – qo'shma gap.

Ular baliqlarni tozalab olishdi, tuzlab olishdi, qovurib olishdi – qo'shma gap.

4.

EGA KESIM + EGA KESIM	<i>shakllangan</i>
------------------------------	--------------------

 qolipida kelib, oxirgi kesim shakllangan

bo'lsa, bunda **qo'shma gap** hosil bo'ladi. Chunki ega kesim juftligi shakllanishi yo shakllanmasligidan qat'i nazar gap hisoblanadi.

Bahor kelib, kunlar isidi – qo'shma gap.

5.

EGA KESIM	<i>shakllangan</i>	+	EGA KESIM	<i>shakllangan</i>
------------------	--------------------	----------	------------------	--------------------

 qolipida kelib, hamma kesimlar shakllangan

bo'lsa, bu ham **qo'shma gap** hisoblanadi.

Bahar keldi va kunlar isidi – qo'shma gap.

Misollar:

Kun botib, quyosh qoraya oshladi – qo'shma gap.

*Siz a'lochi va jamoatchisiz – **sodda gap.***

*Hamma chuqur xo'rsingach, u panada piq-piq yig'ladi – **qo'shma gap.***

*A.Qahhorning ijodi xalq hayoti bilan ko'tarildi, birga ulg'aydi – **qo'shma gap.***

*Men bu masalani uqqan va yechganman – **soda gap.***

*Men bu masalani uqqanman va yechganman – **qo'shma gap.***

*Do'kondorlar molini maqtab va xaridorlarni chorlab turardi – **soda gap.***

*Do'kondorlar molini maqtab turardi va xaridorlarni chorlab turardi – **qo'shma gap.***

*Tig' yarasi tuzalar, til yarasi tuzalmas – **qo'shma gap.***

*Shamol turgach, hamma yoqni to'zon qopladi – **qo'shma gap.***

*Shamol turdi va hamma yoqni to'zon qopladi – **qo'shma gap.***

*Men sinfga kirdim, deraza oldida Shahnozani ko'rdim – **qo'shma gap.***

*Men sinfga kimgach, deraza oldida Shahnozani ko'rdim – **soda gap.***

*Men sinfga kimgach, deraza oldida Shahnoza ko'rindi – **qo'shma gap.***

*Biz voqea joyiga borishimiz kerak, o'z ko'zimiz bilan ko'rishimiz kerak va ishonch hosil qilishimiz kerak – **qo'shma gap.***

*Biz voqea joyiga borishimiz, o'z ko'zimiz bilan ko'rishimiz va ishonch hosil qilishimiz kerak – **sodda gap.***

QO'SHMA GAP QISMLARI VA ULARNI BOG'LOVCHI VOSITALAR

Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar quyidagi bog'lovchilar yordamida bog'lanadi:

I. BOG'LOVCHILAR. Ular ikkiga bo'linadi:

1. Teng bog'lovchilar (biriktiruv, zidlov, ayiruv, inkor)

2. Ergashtiruvchi bog'lovchilar (sabab, shart, maqsad, qiyos-chog'ishtiruv).

II. BOG'LOVCHI VAZIFASIDAGI VOSITALAR:

1. Bo'lsa, esa, yo'qsa, deb so'zlari

2. –u, -yu, -da, -ki yuklamalari

3. Nisbiy so'zlar (ya'ni so'roq va ko'rsatish olmoshlari)

4. Shuning uchun, shu sababli, shu tufayli ko'makchili qurilmalar

5. –sa shart mayli

III. OHANG YORDAMIDA – Yuqoridagi bog'lovchi vositalardan hech qaysi ishtirok etmaydi.

Eslatma! Qabday bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanishiga qarab qo'shma gaplar uch guruhga bo'linadi:

1. Bog'langan qo'shma gap.

2. Ergashgan qo'shma gap.

3. Bog'lovchisiz qo'shma gap.

BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

Quyidagi bog'lovchi vositalar yordamida bog'lanadi:

I. Teng bog'lovchilar. Ular to'rt guruhga bo'linadi:

1. Biriktiruv bog'lovchilari: va, hamda, ham

2. Zidlov bog'lovchilari: ammo, lekin, biroq, balki

3. Ayiruv bog'lovchilari: yo, yoki, yoxud, yoinki, yo ... yo, goh ... goh, dam ... dam, bir ... bir, ba'zan ... ba'zan

4. Inkori bog'lovchilari: na ... na.

II. -u, -yu, -da yuklamalari

III. Bo'lsa, esa so'zlari.

BIRIKTIRUV BOG'LOVCHILARI YORDAMIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

Va, hamda, ham biriktiruv bog'lovchilari 2 xil ma'noni ifodalaydi:

1. Payt ma'nosini

2. Sabab-natija ma'nosini.

Eslatma! Agar sabab-natija ma'nosini ifodalasa, qo'shma gapning ikkinchi qismi boshida **natijada** so'zini qo'llab ko'rish mumkin.

*Anor so'zlar va Zaynab qalbi tol bargidek dir-dir titrar. (Anor so'zlar (va) **natijada** Zaynab qalbi tol bargidek dir-dir titrar) – **sabab-natija ma'nosi**.*

*To'satdan eshik sharaqlab ochildi va ostonada Ergash paydo bo'ldi – **payt ma'nosi**.*

Eslatma! -u, -yu, -da yuklamalari biriktiruv bog'lovchi vazifasida kelishi mumkin. Bunday vaqtda **va, hamda** so'zlari bilan almashtirib ko'rish mumkin.

*Mashhurbek ayg'irning chilvirini bolalarga tutqazdi-**da**, chollar bilan gaplashib turgan Sanobarga yuzlandi.*

Esslatma! **Ham** yuklamasi biriktiruv bog'lovchisi vazifasida kelganda ikkita sodda gapning o'rtasida qo'llaniladi. Bunda ham **va** bog'lovchisi bilan almashadi, almashmasa yuklama hisoblanadi.

Ishlarim yurishib ketdi **ham** yerim o'zinga qoldi – **bog'lovchi** (va bilan almashadi)

Uzoqdan kelgan mehmonlar bugun **ham** o'z uylariga ketishmadi – **yuklama**.

ZIDLOV BOG'LOVCHILARI YORDAMIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

Ammo, lekin, biroq, balki zidlov bog'lovchilari qo'shma gapning ikkinchi qismi boshida keladi, yozuvda ulardan oldin vergul qo'yiladi.

_____, **ammo** _____. Men buni bilaman, **ammo** sizga aytolmayman

_____, **lekin** _____. Uni ko'rganim yo'q, **lekin** eshitganman.

_____, **biroq** _____. Kechasi yana qor yog'di, **biroq** sovuq emas.

Eslatma! **Balki** so'zi omonim so'z. Ham modal, ham bog'lovchi:

1. **Balki** so'zi sodda gap boshida kelib, undan so'ng vergul qo'yilsa **modal so'z** deyiladi.

Balki, _____. **Balki**, ertalab o'ziga isitib berish uchun shunday qildi.

2. **Balki** zidlov bog'lovchisi bo'lganda qo'shma gapning ikkinchi boshida keladi, yozuvda undan oldin vergul qo'yiladi. Bunday vaqtda birinchi gapning kesimi **–ma, emas, yo'q** bo'lishsizlik shakllarida bo'ladi.

_____ **emas, balki** _____.

U qiynalmaydi, **balki** biz azob chekamiz.

Eslatma! **Balki** zidlov bog'lovchisi ham gap bo'laklarini, ham gaplarni bog'lab kelishi mumkin. **Balkidan** oldin kesim kelsa gaplarni bog'laydi, boshqa gap bo'lagi kelsa gap bo'laklarini bog'laydi.

M: Inson go'zalligi bilan emas, **balki** mehnati bilan kamol topadi. (gap bo'laklari).

Ishlar birozdan so'ng kamaymadi, **balki** ko'paydi (gaplarni bog'ladi).

Eslatma! **–u, –yu, –da** yuklamalari zidlov bog'lovchisi vazifasida keladi. Zidlash va ketma-ketlik ma'nosini bildiradi. Bunday vaqtda **ammo, lekin, biroq** bilan almashtirib ko'rish mumkin.

Oy yoritadi-yu, **lekin** isitmaydi. Soni ko'p-da, **salmog'i** yo'q.

AYIRUV BOG'LOVCHILARI YORDAMIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

Eslatma! **Goh ... goh, dam ... dam, ba'zan ... ba'zan, bir ... bir** ayiruv bog'lovchilari voqea-hodisalarning galma-gal ro'y berishini ifodalaydi.

Dam kun qizib ketadi, dam jala quyadi.

Eslatma! *Yo, yoki, yoinki, yo ... yo* ayiruv bog'lovchilari voqea-hodisalarni faqat bittasining yuzaga chiqishini ifodalaydi.

Yo siz keling, yo men boray.

INKOR BOG'LOVCHISI YORDAMIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAP

Na ... na yordamida hosil qilinadi. *Na ... na* omonim xarakterda, ya'ni ham bog'lovchi, ham yuklama. U quyidagicha farqlanadi:

1. *Na ... na* qatnashgan gapning kesimi *bo'lishli, tasdiq* shaklida yoki *mavjud, bor* so'zi bilan ifodalangan bo'lsa, *na ... na* **inkor bog'lovchisi** hisoblanadi.

Na ko'kda bir yulduz ko'rinadi, na yerda qimirlagan jon seziladi. Inkor bog'lovchisi

2. *Na ... na* qatnashgan gapning kesimi *bo'lishsizlik, inkor* shaklida bo'lsa yoki *yo'q* so'zi bilan ifodalansa *na ... na* **inkor yuklamasi** hisoblanadi.

Na ko'nglimni to'ka olmayman, na o'g'limni ura olmayman. Inkor yuklamasi.

Eslatma! *Na ... na* qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni yoki sodda gap tarkibidagi uyushiq bo'laklarni bog'lab kelishi mumkin. Quyidagi qolipda:

1. *Na* ega kesim, *na* ega kesim – ***qo'shma gap***.

2. *Na* ega kesim, *na* ega – ***qo'shma gap (to'liqsiz gap)***

3. *Na* ega, *na* ega - ***sodda gap***

Na otasi xabar oldi, *na* onasi xabar oldi – ***qo'shma gap***.

Na otasi xabar oldi, *na* onasi – ***qo'shma gap***.

Na otasi, *na* onasi xabar oldi – ***sodda gap***.

BO'LSA, ESA SO'ZLARI YORDAMIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

Bo'lsa, esa so'zlari bog'langan qo'shma gap qismlarini bog'lash bilan birga, ular o'rtasida *qiyoslash-zidlash* munosabatlari mavjudligini bildiradi. ***Bo'lsa, esa*** so'zlari har doim qo'shma gapning ikkinchi qismi tarkibida qiyoslanuvchi bo'lakdan keyin keladi.

1. _____, _____ ***bo'lsa*** _____.

2. _____, _____ ***esa*** _____.

Tovus o'zining chiroyli patlarini ehtiyot qiladi, vijdonli odam esa o'z shanini saqlaydi. (Tovus va odam qiyoslanyapti).

Egrilik odamni qabohatga yetaklaydi, to'g'rilik bo'lsa insonni qabohatga yetaklaydi. (Egrilik va to'g'rilik zidlanyapti).

Eslatma! _____ **bo'lsa,** _____. Qolipidagi gaplar tarkibida *bo'lsa* bog'lovchi hisoblanmaydi, bu qolip **-sa** shart mayli orqali hosil qilingan *ergashgan qo'shma gap* hisoblanadi.

*Inson sabr-bardoshli bo'lsa, o'z maqsadiga yetadi. **Ergashgan qo'shma gap.***

Eslatma! _____, **bo'lsa** _____. Qolipidagi gaplar tarkibida bog'lovchi esa *bo'lsa* o'zi *bog'lovchi* hisoblanadi va bog'langan qo'shma gap qismlarini bog'lab kelgan.

Nodon mol-dunyo yig'adi, aqlli odam bo'lsa boshqalarga yordam beradi.

Eslatma! *Yo'qsa, bo'lmasa* so'zlari ham bog'langan qo'shma gap qismlarini bog'lab keladi. Bunday vaqtda qo'shma gapning ikkinchi qismi boshida keladi, ulardan oldin *vergul* qoyiladi.

Siz uni tartibga chaqirib qo'ying, bo'lmasa ustidan arz qilaman.

Uning aybi bor, yo'qsa o'zini bunday tutmas edi.

ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR

Ergashgan qo'shma gaplar doimo ikki qismdan tashkil topadi:

1. **Bosh gap (hokim gap)** – Mazmuni izohlanayotgan gap. Belgisi -

2. **Ergash gap (tobe gap)** – Bosh gapning mazmunini izohlayotgan gap. Belgisi -

Eslatma! Ergashgan qo'shma gaplar xuddi so'z birikmalariga o'xshaydi, ya'ni tobe va hokim qismlari bo'ladi.

ERGASH GAPNI BOSH GAPGA BOG'LOVCHI VOSITALAR

1. **Ergashtiruvchi bog'lovchilar** (sabab bog'lovchilari, maqsad bog'lovchisi, shart bog'lovchilari, qiyos-chog'ishtiruv bog'lovchilari)

2. **Ko'makchili qurilmalar** (Shuning uchun, shu sababli, shu tufayli)

3. **–ki yuklamasi**

4. **Deb so'zi**

5. **–sa shart mayli**

6. **Nisbiy so'zlar** (So'roq va ko'rsatish olmoshlari)

ERGASHTIRUVCHI BOG'LOVCHILAR YORDAMIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLAR

1. Sabab bog'lovchilar : *chunki, negaki*

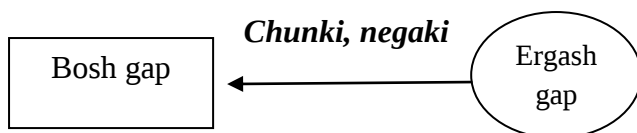
2. Maqsad bog'lovchisi : *toki*

3. Qiyos-chog'ishtiruv bog'lovchilar : *go'yo, go'yoki, xuddi*

4. Shart bog'lovchilar : *agar, agarda, gar, garchi, garchand, basharti, mabodo, modomiki.*

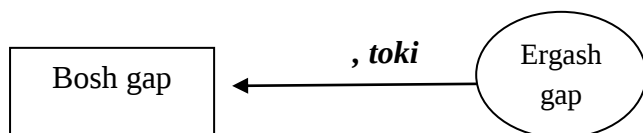
Eslatma! Yuqoridagi bog'lovchilar har doim ergash gap tarkibida keladi. Ular *Sabab ergash gap, o'xshatish ergash gap, shart ergash gap* yoki bitta qilib ***hol ergash gap*** deyiladi.

1. **Sabab bog'lovchilari** – *chunki, negaki* har doim ergash gapning boshida keladi va yozuvda ulardan oldin vergul qo'yiladi. Oldin bosh gap, keyin ergash gap keladi. *Sabab ergash gap* yoki *hol ergash gap* deyiladi.

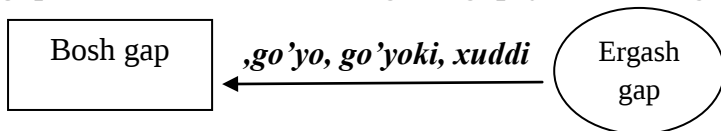
Ular mening aytganimni qilishdi, chunki men oilamizning kenjatoyiman.

2. **Maqsad bog'lovchisi** – *toki* har doim ergash gap boshida keladi. Undan oldin vergul qo'yiladi. *Maqsad ergash gap* yoki *hol ergash gap* deyiladi. Oldin bosh gap, keyin ergash gap keladi.

Bu masalani sinfda keng muhokama qilamiz, toki boshqa qaytarilmasin.

3. **Qiyos-chog'ishtiruv bog'lovchilari** – *go'yo, go'yoki, xuddi* har doim ergash gap boshida keladi. Yozuvda ulardan oldin vergul qo'yiladi. Oldin bosh gap, keyin ergash gap keladi. *O'xshatish ergash gap* yoki *hol ergash gap* deyiladi.

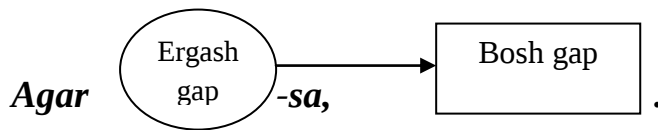

Artrofdagi sokinlik cho'kdi, go'yo butun shahar orom olmoqda.

Eslatma! *Go'yo, go'yoki, xuddi* so'zlari sodda gap tarkibida qo'llangan bo'lsa, *o'xshatish- qiyoslash yuklamasi* hisoblanadi, bog'lovchi emas.

Go'yo sharpa o'tganday bo'ldi. Otasining xuddi o'zi. O'zbekiston go'yoki jannat.

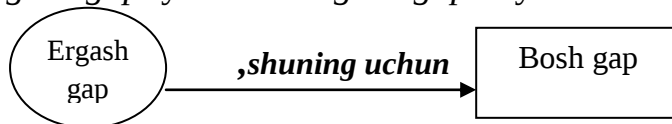
4. Shart bog'lovchilar – agar, agarda, gar, garchi, garchand, basharti, mabodo, modomiki. Bular har doim ergash gapning boshida keladi. Oldin ergash gap, keyin bosh gap keladi. *Shart ergash gap* yoki *hol ergash gap* deyiladi.

Agar kishida odob bo'lsa, ilm ham bo'lishi lozim.

KO'MAKCHILI QURILMALAR YORDAMIDA ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR

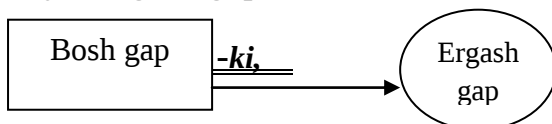
Shuning uchun, shu sababli, shu tufayli, shu bois, shu boisdan kabi ko'makchili qurilmalar bilan hosil qilinadi. Bular har doim bosh gapning boshida keladi. *Sabab ergash gap* yoki *hol ergash gap* deyiladi.

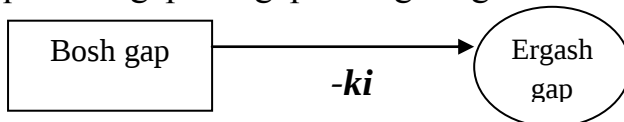
Yozi bilan tinimsiz mehnat qildik, shuning uchun mo'l hosil oldik.

-KI YUKLAMALI ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR YOKI KO'RSATISH OLMOSHLI ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR.

-ki yuklamasi har doim bosh gapning oxirida uning kesimi keladi. Oldin bosh gap, keyin ergash gap keladi.

Eslatma! Bunday gaplarda bosh gap tarkibida ko'rsatish olmoshi qo'llangan bo'ladi. Ana shu ko'rsatish olmoshi qaysi gap bo'lagi vazifasida kelgan bo'lsa, ergashgan qo'shma gap shu gap bo'lagining nomi bilan ataladi.

Shu, shunisi

Shuni

Shunga

Shundan

Shunday + ot

Shunday + fe'l

Shuki

Shundayki

Shundan iboratki

Shunisi aniqki, u sizdan ruxsat so'rash uchun kelmagan.

Shuni doimo yodingizda tutingki, biz sizni yaxshi ko'ramiz.

Shunga ishonchim komilki, qasd qilganlar past bo'ladi.

Shunday odamlar borki, ular bilan gaplashib to'ymaysan.

Shunday yashaylikki, hamma havas qilsin.

Umidimiz shuki, dunyoda tinchlik hukmron bo'lsin.

Aytmoqchi bo'lganim shundan iboratki, biz bu masalada bir qarorga kelishimiz kerak.

Eslatma! Ba'zan bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi qo'llanmasligi mumkin. Shunda uni tiklab olamiz. Masalan,

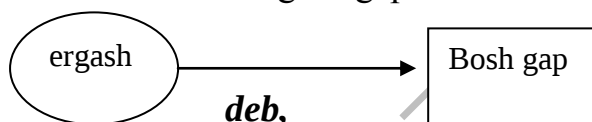
Odam borki, odamlarning naqshidir. (**Shunday** odam borki, odamlarning naqshidir).

Aminmanki, qonun tub burilish yasaydi. (**Shunga** aminmanki, qonun tub burilish yasaydi).

Angladimki, inson qobiliyati cheksiz ekan. (**Shuni** angladimki, inson qobiliyati cheksiz ekan.)¹

DEB SO'ZI YORDAMIDA ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR

Deb so'zi har doim ergash gap oxirida keladi. Oldin ergash gap keyin bosh gap keladi.

Eslatma! Deb yordamida ergashgan gapning ikki turi hosil bo'ladi:

1. Maqsad ergash gap – Bunda ergash gapning kesimi **-y, -ay, -yin, -ayin, -ylik, -aylik, -ng, -ing, -ngiz, -ingiz, -nglar, -inglar, -gin, -sin, -sinlar** – buyruq mayli shakllari; **-sa** shart mayli; **-a, -y, -r, -ar** kelasi zamon shakllari + **deb** so'zi kelishi kerak.

Shu mo'jaz uyda chiroq yonsin deb, aziz zotlarga yondashdim. (Maqsad ergash gap).

Bolam o'qisa deb, ota kitob keltirdi. (Maqsad ergash gap).

2. Sabab ergash gap – Bunda ergash gapning kesimi **-di, -b, -ib, -gan, -kan, -qan + deb** shaklida kelishi kerak.

Sizni eshitgan deb, aytmagan edik. (Sabab ergash gap).

Mehmon keladi deb, dasturxon tuzatdik. (Sabab ergash gap).

Eslatma! **Deb** ko'makchisini *uchun* ko'makchisi bilan almashtirish mumkin.

Yovlar yakson bo'lsin deb (yakson bo'lsin uchun), yigitlar jang boshladi.

-Sa VOSITASIDA ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR

-sa ergash gap oxirida keladi. Oldin ergash gap, keyin bosh gap keladi. Ergashgan qo'shma gapning ikki xil turi hosil bo'ladi:

1. Shart ergash gap

2. Payt ergash gap

Qorako'zni yana supurgi bilan ursang, ukalaringnikiga ketib qolaman. (shart)

Eslatma! Agar bir voqea-hodisa ikkinchi voqea-hodisadan darak bersa (alomati bo'lsa) payt ergash gap hisoblanadi.

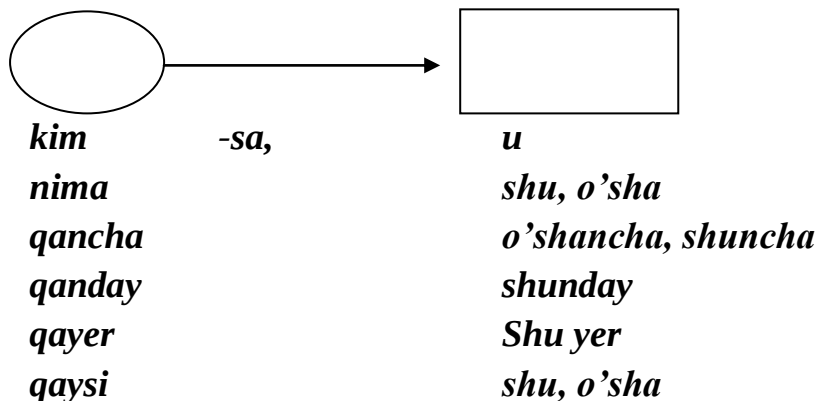
Qaldirg'och pastlab uchsa, yog'ingarchilik bo'ladi.

Baliq tez-tez suv betiga sapchib chiqsa, yomg'ir yog'adi.

Ichlari achimasa, o'sha gapni gapirmas edi.

NISBIY SO'ZLI ERGASHGAN QO'SHMA GAPLAR

Nisbiy so'zlar deganda *so'roq va ko'rsatish olmoshlari* tushuniladi. So'roq olmoshlari ergash gap tarkibida, ko'rsatish olmoshlari esa bosh gap tarkibida keladi. Oldin ergash gap, keyin bosh gap keladi. Ergash gapning kesimi **-sa shart mayli** bo'ladi.

Eslatma! Bunda ham bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi qaysi gap bo'lagi vazifasida kelsa, ergashgan qo'shma gap shu gap bo'lakning nomi bilan yuritiladi.

Kim harakat qilsa, u baraka topadi. (ega ergash gapli qo'shma gap);

Kimning ko'ngli ochiq bo'lsa, uni xalq hurmat qiladi. (to'ldiruvchi ergash gapli q. g.)

Kimning ko'ngli ochiq bo'lsa, u ulug' martabaga erishadi. (ega ergash gapli q.g.);

Kimning ko'ngli ochiq bo'lsa, davralarning to'ri unikidir. (kesim ergash gapli q. g.);

Kimning ko'ngli ochiq bo'lsa, uning el o'rtasida martabasi ulug' bo'ladi. (aniqlovchi);

Qayerda ahillik bo'lsa, o'sha yerdan yutuq bor. (hol ergash gapli qo'shma gap);

Qayerda ahillik bo'lsa, odamlar o'sha yerni makon qiladi. (to'ldiruvchi ergash g.q.g.)

Eslatma! Nisbiy so'zlar ergashgan qo'shma gaplarda ham bosh gapdagi ko'rsatish olmoshi qo'llanmasligi mumkin. Uni tiklab aniqlasa bo'ladi.

Nima ro'zg'orga kerak bo'lsa, darhol olamiz. (uni).

Nima senga zarar keltirsa, boshqalarga ravo ko'rma. (uni ravo ko'rma).

Kimki qasd etsa unga, kiysin pushaymondin kafan. (u kiysin).

Eslatma! Testlarda **–sa** shart mayli yordamida ergashgan qo'shma gap so'ralsa, shart bog'lovchili (*agar, agarda*) va nisbiy so'zli (*kim - u*) ergashgan qo'shma gaplar olinmasligi kerak. Masalan,

Agar gunohi bo'lsa, xalq oldida javob bergay.

Kim chaqqon va tez harakat qilsa, yutuq **o'shaniki**.

Boshingga tashvish tushmasa, qaytib kelmasding.

Eslatma! Testlarda *havola bo'lakli qo'shma gaplar* bilan bog'liq savol keladi. **Havola bo'lakli qo'shma gaplar** deganda ergashgan qo'shma gaplarning ikki xil turi tushuniladi:

1. –ki yuklamali ergashgan qo'shma gap.

2. Nisbiy so'zli ergashgan qo'shma gaplar.

Bu ergashgan qo'shma gaplarning ikki turida ham bosh gap tarkibida ko'rsatish olmoshlari qo'llangan bo'ladi. Ana shu ko'rsatish olmoshlari **havola bo'lak** deyiladi.

Shunday do'stlarimiz borki, ular bilan faxrlanamiz.

Kim ko'p kitob o'qisa, o'sha ko'p biladi.

Hunar shunday otdirki, **u** mingan kishini rohatga yetkazadi.

Kishi dardiga kim hamdard emasdir, kishi nazdida **ul** mard emasdir.

Quyidagi gap turlarini aniqlang.

Sen birodaringni qanchalik yaxshi ko'rsang, Tangri ham seni shunchalik yaxshi ko'radi.

To'g'ri til tosh yoradi, egri til esa bosh yoradi

Shuni doimo yodingda tutki, biz hammamiz seni yaxshi ko'ramiz.

Yozi bilan tinimsiz mehnat qildik, shu sababli mo'l hosil oldik.

Kishida odob bo'lsa, ilm ham bo'lishi lozim.

Odob shunday tojki, u aqlli, farosatli odamlar boshini bezaydi.
Odobli odam tabibga o'xshaydi, chunki u bilan suhbatlashish ko'ngildagi g'amni quvadi.
Ilm bir daraxt, odob esa uning mevasidir.
Odob ulug'lik va yuksaklik qasrining narvonidir.
Qaysi yerda ilm-u ma'rifat kuchli bo'lsa, o'sha yer baxt maskanidir.
Amir Temur o'g'lining qilich tutgan qo'li baquvvat bo'lsin deb, kecha-kunduz mashq qildirdi.
Shunday yaxshi odatlarimiz borki, ularga hurmat bilan qarash lozim.
Tilagim shuki, tog'a, ayam bilan ukalarim kishilarga muhtoj bo'lmasin.
Men kuyladim goh dilda qadar, Goh sevinib she'r to'qiyman men
Jondan ortiq narsa yo'q, lekin do'stlar uchun jonimiz fido
Kishini tabiat vujudga keltiradi, ammo uni jamiyat kamol toptiradi.
Nuri goh sevinib, shirin xayollarga botadi, goh butun vujudini titroq bosadi.
Olloyorning eng zo'r sifati shuki, uning qo'lida yig'layotgan chaqaloqlar birdan yupanadi-qoladi.
Oy yoritadi, lekin isitmaydi.
Adab kichkinalar mehrini ulug'lar ko'ngliga soladi va u mehr kattalar ko'nglida abadiy qoladi.
Kimning qalbi pok bo'lsa, u to'g'ri va baxtli hayot kechirishga haqli.
Jaloliddin Manguberdi mo'g'ul bosqinchilariga qarshi kurashda jasorati tufayli buyuk vatanparvar va milliy qahramon sifatida Sharq-u G'arbda dong taratdi.
Quvonarlisi shundaki, Fitratning kitobi yangi milliy musiqashunosligimizga asos soldi.

ERGASHGAN QO'SHMA GAPLARNING SODDA GAP BILAN MA'NODOSHLIGI

Ergashgan qo'shma gaplarning ikki turini sodda gapga aylantirish mumkin.

1. **–ki** yuklamali ergashgan qo'shma gaplar;
2. **Nisbiy so'zli** ergashgan qo'shma gaplar.

Bu ergash gapli qo'shma gaplarning ikki turida ham bosh gapda ko'rsatish olmoshi qo'llangan bo'ladi. Ana shu ko'rsatish olmoshining o'rniga butun bir ergash gapni qo'yamiz. Bunda ergash gap oddiy gap bo'lagiga aylanadi, qo'shma gapimiz esa sodda gapga aylanadi. Bunda bosh gapdagi ko'rsatish olmoshining qaysi gap bo'lagi vazifasida kelganligi juda muhim.

1. **Shuni** sezdimki, ular juda inoq ekan. (**qo'shma gap**)

Ularning juda inoq ekanligini sezdim. (**sodda gap**).

2. Kim harakat qilsa, u baraka topadi. (**qo'shma gap**).

Harakat qilgan baraka topadi. (**sodda gap**).

3. Kim oldin musht ko'tarsa, u ojiz bo'ladi. (**qo'shma gap**).

Oldin musht ko'targan ojiz bo'ladi. (**sodda gap**).

4. Siz kimga ishonch bildirsangiz, men uni sherik qilaman. (**qo'shma gap**)

Siz ishonch bildirganni men sherik qilaman. (**sodda gap**).

ERGASHGAN QO'SHMA GAPLARNING TURLARI

Eslatma! Kesim, ega, to'ldiruvchi va aniqllovchi ergash gaplar ikki xil hosil qilinadi.

1. **-ki** yuklamasi yordamida. Oldin bosh gap, keyin ergash gap keladi.

2. **Nisbiy so'zlar** yordamida. Oldin ergash gap, keyin bosh gap keladi. Bularda bosh gapdagi ko'rsatish olmoshlarining qaysi gap bo'lagi vazifasida kelayotganligi ergash gapning turini belgilab beradi.

Umidimiz shuki, Sizlar baxtli bo'linglar.

Shuni doimo yodingda tutki, biz hammamiz seni yaxshi ko'ramiz. (to'ldiruvchi ergash g)

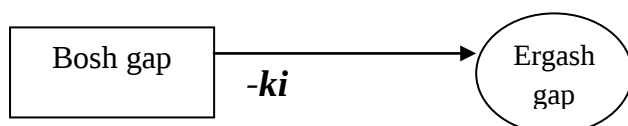
Shunday odam borki, odamlarning naqshidir. (to'ldiruvchi ergash gapli q. g.)

Shundan ehtiyot bo'lish lozimki, hamrohingiz aslo nodon bo'lmasin. (to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap).

Shunisi quvonarliki, sinfdagi o'quvchilarning hammasi bir-biri bilan juda ahil. (ega)

Kimki boshqalarga rahm-u shafqat qilmasa, unga ham hech kim rahm-u shafqat qilmaydi. (to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap).

Eslatma! Kesim ergash gap bosh gapga, asosan, **-ki** yuklamasi yordamida bog'lanadi.

Shuki

Shumidiki

Shu ekanki

Shundayki

Shundan iboratki

Shu bo'ldiki

Shul erurki

Sizlrga muborak topshiriq shuki, har biringiz alohida-alohida ketasiz.

Toleyim shulki, jahonda bir guliston tanladim.

Donolarning o'giti shundayki, so'zning lazzati eshitishdadir.

Buning natijasi shu bo'ldiki, to'laganning qanshariga musht tushdi.

Eslatma! Hol ergash gapli qo'shma gapga quyidagi vositalar yordamida bog'lanadi.

1. **–ki yuklamasi** yordamida.

Kun ~~shu qadar~~ isidiki, chumchuqlarning ovozi chiqmay qoldi.

2. **Nisbiy so'zlar** yordamida.

O'simlikni qancha parvarish qilsa, ~~shuncha~~ o'saveradi.

3. **–sa shart mayli** yordamda.

Dutor chalib o'tirsam, tori uzilib ketdi.

4. **–deb** so'zi yordamida:

Sizni qo'rqib ketmasin deb, kechqurun bezovta qilmadik.

5. **Shuning uchun, shu sababli, shu tufayli** ko'makchili qurilmalar yordamida:

U kelmadi, shuning uchun tadbir o'tkazilmaydi.

6. **Agar, gar, garchi, garchand, agarda** shart bog'lovchilari yordamida:

Agar yurakda quvvat bo'lmasa, tanada ham quvvat bo'lmaydi.

7. **chunki, negaki** sabab bog'lovchilari:

Oyna opa xatni oxirigacha o'qiy olmadi, chunki uyning eshigini kimdir taqillatdi.

8. **Toki maqsad bog'lovchisi** yordamida:

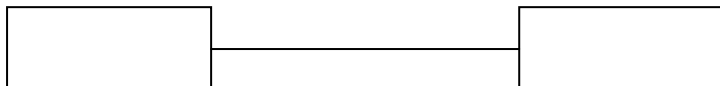
Vijdonni asrang har neda ortiq, toki avlodlarga yetolsin omon.

9. **Go'yo, go'yoki, xuddi** qiyos-chog'ishtiruv yordamida:

Misralarda so'zlar gavhar kabi yonadi, go'yo yangi ranglar, yangi jilvalar bilan porlaydi.

BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAP

Tarkibidagi sodda gaplar mazmunan bog'liq bo'lib, maxsus bog'lovchi vositalarsiz faqat ohang yordamida bog'langan qo'shma gaplar **bog'lovchisiz qo'shma gaplar** deyiladi. Ular qolipi quyidagicha:

Eslatma! Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlarini yozuvda ajratish uchun *vergul, tire, ikki nuqta, nuqtali vergul* kabi tinish belgilari ishlatiladi.

1. **Vergulning ishlatilishi** - Qo'shma gap qismlari bir paytda yoki ketma-ket sodir bo'ladigan voqea-hodisalarni ifodalasa, ular orasiga vergul qo'yiladi.

1. *Yigitlar daraxtlarning ostini yumshatdilar, qizlar maktab hovlisini supurdilar.*

2. *Avval ular bizga yetib olishsin, keyin birga jo'naymiz.*

3. *Kuz keldi, yig'im-terim ishlari boshlandi.*

4. Oyim endi o'rnidan turayotgan edi, eshik shaxt bilan ochildi.
5. Ruboiyni ichida o'qidi, yuzini tabassum qopladi.
6. Yana uvlar dahshat shamoli, Ko'kni qora bulut quchadi.
7. Bulbul sayrar, chumchuq chirqirar, Xabar berar asl zotidan.
8. Sidiqjon to'xtadi, orqasidan kimdir kelayotgan edi.
9. Sabr bilan bog'liq ish ochilur, Ishda oshiqqan ko'p toyilur.
10. Tomlardagi bug'doylar boshog' chiqaradi, oralarida lola-qizg'aldoqlar qip-qizil bo'lib ochiladi.
11. Sen o'g'limsan, xotining kelinim.
12. Havo ochiq, quyoshning iliq nuri qirov bosgan manzaralardan yengil bug' ko'tariladi.
13. Kechasi shamol tindi, yo'l azobidan horigan kishilar qattiq uyquga ketdilar.
14. Qishloqlar bir-biriga o'xshamaydi, hammasining o'ziga xos arxitekturasini bor.
15. Yigit qulochkashlashib ofitserning kallasiga solmoqchi edi, Ahmadjon qo'lini tutdi.
16. Kumush choyshab yopib dalalar, qor qo'ynida uxlab qoladi.
17. Bora-bora ularning ham ko'zi ochiladi, past-balandni ajratib olishadi.
18. Yer tosh qotgan, qor moylanmagan aravaday g'ichirlaydi.
19. Bir vaqt dasturxon yozildi, turli taomlar kirdi.

2. Ikki nuqtaning ishlatilishi – Qo'shma gaplar tarkibidagi keyingi sodda gap oldingi sodda gapdan anglashilgan fikrning **sababini**, **natijasini** bildirsa, yoki keyingi sodda gap oldingi sodda gapdan anglashilgan fikrni **izohlab** kelsa, kesimini to'ldirib kelsa ikki nuqta qo'yiladi. (Demak, 1. Qo'shma gapda ikkinchi qism birinchi qismdan anglashilgan mazmunning ro'y berish sababini ko'rsatadi; 2. Qo'shma gapda ikkinchi qism birinchi qism tarkibidagi o'zini aniqlaydi).

1. Bizning qarorimiz shu: hasharda barchamiz faol ishtirok etamiz.
2. Orzum shul, o'chmasin yongan charog'ing.
3. Mening bir jaydari falsafamdur shu: Hargiz iltimosga kuning qolmasin.
4. Qiz uni ushlab olgani urindi, juda qiynalib ketdi: qo'llariga tikan kirdi, yuzi va bilaklari tirmalandi...
5. Faqat bitta iltimos: bir bayt o'qiymen, shuni yaxshilab eshitim.
6. Qayerdadir xo'roz qichqirdi: tong otishi yaqinlashgan.
7. Urilmoq ham foyda: pishiq bo'lasan, tajriba hosil qilasan.
8. Oltmishga kirib bildim: umrim bekorga o'tmabdi.
9. Kurashda bir tabiat qonuni bor: polvon, davrada mag'lub bo'lsa, taqdirga tan berib ketmaydi.

10. *Bularni ko'rib hamma ishondi: Sobirjon bugun, albatta, g'alabaga erishadi.*
11. *Shoazim o'ng'aysizlanib yerga qaradi: hozir uning ko'nglida bitta bahs sig'mas edi.*
12. *Borliq jim: har bitta darchada zangor shu'lalar porlaydi.*
13. *Bildi ota: foydasiz qiynamoq.*
14. *Xushxabar olib keldim: garnizon yanchildi.*
15. *Osmonda na oy, na yulduz ko'rinardi: havo buzuq edi.*
16. *Elning bir so'zi bor: o'zingga ehtiyot bo'l, qo'shningni o'g'ri tutma.*
17. *Uning otasi bir yilda bog'ni yashnatib yubordi: yangi daraxtlar ekdi, go'zal gulzorlar yaratdi*
18. *Dam o'tmay Chotqol yonbag'irlaridagi go'zal vohada oqshom o'z husni-jamolini namoyon etdi: shahar va qishloqlarda yulduzsimon elektr chiroqlari ko'zni qamashtirib porladi.*
19. *Bugun havo ochiq: derazalarni lang ochib qo'ysa ham bo'ladi.*

3. Tirening ishlatilishi – Qo'shma gap qismlari orasida **o'xshatish, zidlash, shart** kabi munosabatlar ifodalansa, ular orasida *tire* qo'yiladi.

1. *Hamal keldi - amal keldi.*
2. *Yuragida qanday dard bor-mana bu menga sir.*
3. *To'rt mashina o'g'it yubordik — fermerlarga vaqtida taqsimlansin.*
4. *Eshakni yaydoq minib bo'lmaydi — yiqiladi kishi.*
5. *Qor yog'di — don yog'di.*
6. *Yurgan daryo — o'tirgan bo'ya.*
7. *G'animlar duch kelar - jang bo'lar puxta.*
8. *Ko'z qo'rqqoq — qo'l botir.*
9. *Vaqting ketdi — baxting ketdi.*
10. *Ter to'kildi — dur yetishtirildi.*
11. *Doston aytdim — kitob bo'ldi.*
12. *Egri ozadi — to'g'ri o'zadi.*
13. *Biroz qor yog'di — sovuq bo'lmadi.*
14. *Suv keldi — nur keldi.*
15. *Rais kirib keldi — majlis boshlandi.*
16. *Said Jalolxon tovush chiqarmay uning o'rniga o'tirdi — u ko'nmadi.*
17. *To'g'ri bo'ling — bexavotir bo'lasiz, maqtanchoq bo'lmang — xijolat tortmaysiz.*
18. *Men tirikman — o'lja bo'lmaydi otim.*
19. *Qirq to'rt so'mdan yigirma yetti so'mni olib tashladik — o'n yetti so'm qoldi.*
20. *Bizlar xizmatkor odam — nimani bilaylik, to'ram.*
21. *Jismimiz yo'qolur — o'chmas nomimiz.*
22. *Istiqlool keldi — o'zligimizni angladik, qadriyatlarimiz tiklandi.*
23. *Ishning ko'zini bil — dala ham obod, choyxona ham.*
24. *Ariqlar chiqardik — yovlar quritdi.*

4. Nuqtali vergulning ishlatilishi – Qo'shma gap qismlari mazmunan yaqin bo'lmagan holda nuqtali vergul qo'yiladi. Shuningdek, bir necha tinish belgilari qo'llangan hollarda ham nuqtali vergul qo'yiladi.

1. *Xadicha xola bolalik chog'idagi singari uning beliga non tugib berdi, peshonasidan o'pdi, duo qildi; irim qilib o'zi kuzatgani chiqmadi*
2. *Kampirning jig'i-biyroni chiqdi; ombordan olib chiqqan bir savat paxtasi bilan chig'irig'ini ko'tarib, vaysaganicha, uyiga kirib ketdi.*
3. *Navoiy Husayn Boyqoro qoshiga kirib vaziyatni tushuntirdi; isyonchi valiahdi bilan mustahkam sulh barpo etish kerakligini talab qildi.*
4. *U biladi, ishonadi; singlisi o'zi ko'rmasa yoki aniq bilmasa, uydirma-yu mishmishlarga ishonadigan ayol emas.*
5. *Qish oxirlari, qorlar erigan, hamma joyda loygarchilik; yo'lda arava tugul, piyoda ham zo'rg'a, qo'rqa-pisa qadam bosadi.*

Eslatma! Ohang yordamida bog'langan qo'shma gap qismlari o'rtasida turli xil ma'no munosabatlari bo'ladi. Masalan,

Zidlik: Ko'prikn biz qurdik, dushmanlar o'tdi. (*biz qurdik, ammo dushmanlar buzdi*)

Sabab: Qo'ng'iroq chalindi, dars boshlandi. (*chalindi, shuning uchun dars boshlandi*)

Payt: Dalasida o'smas tikonlar, cho'llarida chopmas ilonlar. (ikki ish-harakat bir vaqtda yuz beradi.)

QO'SHMA GAP TURLARINING MA'NODOSHLIGI

Eslatma! Qo'shma gap qismlari o'rtasida sabab-natija (bir sodda gap sababni, ikkinchisi esa undan kelib chiqqan natijani bildiradi) munosabati mavjud bo'lsa, unday qo'shma gaplar *ergash gapli qo'shma gap* shaklida ham, *bog'langan qo'shma gap* shaklida ham, *ohang yordamida bog'langan qo'shma gap*(*bog'lovchisiz qo'shma gap*) shaklida ham ifodalanishi mumkin. Masalan:

Paxtalar qiyg'os ochildi, terim avjiga chiqdi.

Paxtalar qiyg'os ochildi, shuning uchun terim avjiga chiqdi.

Paxtalar qiyg'os ochildi va terim avjiga chiqdi.

Eslatma! Zidlik, sabab, shart, payt munosabatlari bog'lovchisiz, bog'langan, ergashgan qo'shma gap gaplar bilan ifodalanishi mumkin. Shunga ko'ra, ular bir-biriga ma'nodosh bo'lishi mumkin. Masalan:

Bir kishi ariq ochadi, ming kishi suv ichadi – ***bog'lovchisiz qo'shma gap***

Bir kishi ariq ochadi va ming kishi suv ichadi – ***bog'langan qo'shma gap***

Bir kishi ariq ochsa, ming kishi suv ichadi – *ergashgan qo'shma gap*.

MURAKKAB QO'SHMA GAP (qo'shimcha ma'lumot)

Eslatma! Turli bog'lovchi vositalar yordami bilan o'zaro bog'langan uch va undan ortiq gaplarning bir butunligi *murakkab qo'shma gap* sanaladi.

Eslatma! Murakkab qo'shma gaplar to'rt guruhga bo'linadi:

1. Bir necha ergash gapli murakkab qo'shma gaplar;
2. Bir necha bosh gapli murakkab qo'shma gaplar;
3. Aralash murakkab qo'shma gaplar;
4. Qismlari uyushgan murakkab qo'shma gaplar.

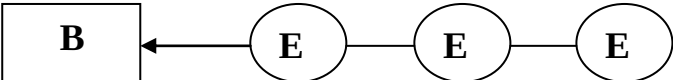
1. BIR NECHA ERGASH GAPLI MURAKKAB QO'SHMA GAP - Bunda bosh gap bitta, ergash gap esa ikki va undan ortiq bo'ladi. Masalan:

Reja bajarilsa, dasturxon mo'l bo'lsa, yor-u do'st, birodarlar qalin bo'lsa, tantanalar qishgacha davom etaveradi.

Eslatma! Bir necha ergash gapli qo'shma gap ikki xil qolipda keladi:

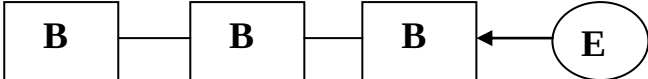
I. Ergash gaplar oldin, bosh gap keyin:

Odamlarimizning huquqiy ongi yuksak bo'lsa, har kim o'z haqini tanisa, o'zini-o'zi himoya qilishni bilsa, demokratik jamiyatga erishgan bo'lamiz.

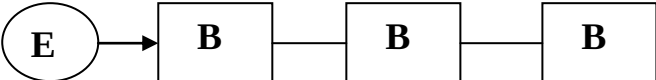
II. Bosh gap oldin, ergash gaplar keyin:

To'g'risi shuki, keksa professor unga yoqib qolgan edi, uning samimiy maslahatlaridan qoniqadi, doim bu oqil odamga munosib bo'lishga tirishar edi.

2. BIR NECHA BOSH GAPLI MURAKKAB QO'SHMA GAP – Bunda ergash gap bitta, bosh gaplar ikki va undan ortiq bo'ladi. U ham ikki xil qolipda bo'ladi:

I. Bosh gaplar oldin, ergash gap keyin:

Boshimda o'ynar qamchilar, qon ko'zlarimdan tomchilar, Bir benavo gul yanchilar, ozodkorim kelmasa.

II. Ergash gap oldin, bosh gaplar keyin:

Kimki umid bilan daraxt o'tqazsa, bir kuni kelib bu daraxt shig'il meva beradi, uning barakotidan el bahramand bo'ladi, ekan egasiga olqish-u rahmatlar yog'diradi.

3. ARALASH MURAKKAB QO'SHMA GAP – Bunda ergashgan, bog'langan va bog'lovchisiz qo'shma gaplar aralashib keladi. Qo'shma gaplar ikki xil aralashadi:

I. Ergashgan qo'shma gap bilan bog'langan qo'shma gap aralashadi.

II. Bog'langan qo'shma gap bilan bog'lovchisiz qo'shma gap.

Bahor kelsa, kunlar isidi va gullar ochildi. – Aralash murakkab qo'shma gap

Bahor keldi, kunlar isidi va gullar ochildi. – Aralash murakkab qo'shma gap.

Bahor kelsa, kunlar isiydi, gullar ochiladi. (Bir necha bosh gapli murakkab qo'shma g)

Aralash murakkab qo'shma gapga misollar:

Akang armiyadan kelsa, issiqxonani ishga solamiz, lekin sen akangga yordamchilik qilasan.

Ko'lga yetib kelsak, birdaniga miltiq gumburladi va suv yuzida pitirlayotgan ikki-uchta o'rdak ko'rindi.

Shuni unutmaki, sen yer farzandisan va yerni ardoqlash, uni obod qilish sening vazifangdir.

Bilginki, hunarsiz kishi quruq savlatdir quruq savlat esa qotib turgan suratga o'xshaydi.

Uni tanib olish qiyin edi, chunki yelkalari kengaygandi, qiyofasi ancha keskinlashgandi va katta ko'zlari dumaloq shakl olgan edi.

Agar kishi o'z hirsalaridan ustun tura olsa, u o'zidagi bor nuqsonlarni yo'q qiladi va ular yaxshi sifatlarga aylanadi

Eslatma! Ba'zan ergashgan qo'shma gap bilan bog'lovchisiz qo'shma gap ham aralashib kelishi mumkin. Buni tinish belgisi orqali aniqlanadi. Masalan,

She'r shuning uchun muqaddaski, uning bir vazni ilohiy, bir vazni insoniydir; uning bir satri osmoniy, bir satri zaminiydir.

4. QISMLARI UYUSHGAN MURAKKAB QO'SHMA GAP – Bir turdagi uch va undan ortiq sodda gaplardan tarkib topadi. Qismlari uyushgan murakkab qo'shma gaplarning qismlari ikki xil uyushadi:

I. Hammasi bog'lovchisiz.

II. Hammasi bog'langan.

Umr o'tar, vaqt o'tar, xonlar o'tar, taxt o'tar, omad o'tar, baxt o'tar.

Dam yomg'ir yog'adi, dam osmonni bulut qoplaydi, dam quyosh chiqadi.

Quyidagi murakkab qo'shma gap turlarini aniqlang.

Umrinning anchagina qismi harbiy ishlarda o'tgan, men bu yerda hech qanday qiyinchilik tortmayman, lekin sog'ligim o'z hukmini o'tkazib turibdi.

Kimki ota-onasini hurmat qilsa, u boshqalardan izzat topadi, el orasida yaxshi deb nom qozonadi.

Shirinsuxanlik shunday boylikki, u senga obro' keltiradi, u orqali bitmagan ishlaring bitadi, do'stlaring ko'payadi.

Agar kishi o'z hirslaridan ustun tura olsa, u o'zidagi bor nuqsonlarni yo'q qiladi va ular yaxshi sifatlarga aylanadi.

Dunyo bilar mehnatsiz bir damimiz yo'q, erkinlikdan balandroq bir g'amimiz yo'q, eshitsinlar, hech kimsadan kamimiz yo'q.

KO'CHIRMA GAPLI QO'SHMA GAPLAR

So'zlovchi ba'zan o'z nutqida birovning gapini aynan keltiradi. Birovning aynan keltirilgan gapi *ko'chirma gap*, so'zlovchining gapi esa *muallif gapi* deyiladi. Ikkalasi birgalikda ***ko'chirma gapli qo'shma gap*** deyiladi.

“Intilganga tole yor”, – deydi xalqimiz.

Eslatma! Ko'chirma gapli qo'shma gaplar doimo ikki qismdan iborat bo'ladi:

I. Muallif gapi (**M**)

II. Ko'chirma gap (**K**)

Eslatma! Muallif gapi (M) va ko'chirma gap (K) bir-biriga nisbatan turlicha joylashishi mumkin, bunda tinish belgilari quyidagicha ishlatiladi.

1. Muallif gapi oldin, ko'chirma gap keyin kelishi mumkin.

I. M: “K”. *O'qituvchi dedi: “Bugun test bo'ladi”.*

Bunday gapda muallif gapidan so'ng ikki nuqta qo'yilib, darak shaklidagi ko'chirma gap bosh harf bilan qo'shtirnoq ichida yoziladi, qo'shtirnoqdan so'ng nuqta qo'yiladi.

II. M: “K?” *O'qituvchi dedi: “Kim navbatchi?”*

M: “K!” *Shoir dedi: “Oh, qanday go'zal bu olam!”*

Bunday gapda muallif gapidan so'ng ikki nuqta qo'yilib, so'roq yoki undov gap shaklidagi ko'chirma gap qo'shtirnoq ichida beriladi, *so'roq* yoki *undov* belgisi qo'shtirnoq ichida beriladi va qo'shtirnoqdan so'ng nuqta qo'yilmaydi.

2. Ko'chirma gap oldin, muallif gapi keyin kelishi mumkin.

I. “K”, – m. *“Bugun test bo'ladi”, – dedi o'qituvchi.*

Bunday gapda darak shaklidagi ko'chirma gap bosh harf bilan qo'shtirnoq ichiga kiritiladi, qo'shtirnoqdan so'ng *vergul*, *tire* qo'yilib, muallif gapi kichik harf bilan davom ettiriladi va undan keyin nuqta qo'yiladi.

II. “K?” – m. *“Kim navbatchi?” – so’radi o’qituvchi.*

“K!” – m. *“Oh, qanday go’zaol olam!” – dedi shoir.*

So’roq yoki undov shaklidagi ko’chirma gap bosh harf bilan qo’shtirnoq ichida beriladi, *so’roq* yoki *undov* belgilari qo’shtirnoq ichida beriladi, qo’shtirnoqdan so’ng *tire* qo’yilib muallif gapi kichik harf bilan davom ettiriladi va gap oxirida nuqta qo’yiladi.

3. Muallif gapi ko’chirma gap ichida kelishi mumkin.

I. “K, - m. – K”. *«Husayin voiz Koshifiy Sharqda malum va mashhur shaxs,— deb yozadi Najmiddin Komilov «Tafakkur karvonlari» asarida. —U Navoiyga bag’ishlab kitob yozgan, uning mehrini qozongan yaqin kishisi, muxlisi, do’sti edi».*

yoki **“K, - m, - k”.** *«Bu in’omning, — dedi keliniga, —teran ma’nosi bor».*

Bunday gapda qo’shtirnoq ochilib ko’chirma gapning uzilgan joyida *vergul* va *tire* qo’yilib, muallif gapi kichik harf bilan yoziladi, undan so’ng *nuqta* va *tire* yoki *vergul* va *tire* qo’yilib, ko’chirma gapning qolgan qismi (oldin *nuqta* va *tire* qo’yilgan bo’lsa kata harf bilan, *vergul* va *tire* qo’yilgan bo’lsa kichik harf bilan) yoziladi.

Eslatma! Agar so’roq yoki undov gap bo’lsa, *so’roq* va *undov* belgilari qo’shtirnoq ichiga kiritilib, oxiriga hech qanday tinish belgisi qo’yilmaydi.

“K, - m, - k?” *“Kim bugun, - so’radi o’qituvchi, - navbatchi?”*

“K, - m, -k!” *“Oh, qanday go’zal, - dedi shoir, - bu olam!”*

4. Ko’chirma gap muallif gapi orasida kelishi mumkin.

I. M: “K”, - m. O’qituvchi: “bugun majlis bo’ladi”, - dedi.

Muallif gapining uzilgan joyida ikki nuqta qo’yiladi. Darak shaklidagi ko’chirma gap bosh harf bilan qo’shtirnoq ichiga kiritiladi, qo’shtirnoqdan so’ng *vergul* va *tire* qo’yilib, muallif gapining qolgan qismi kichik harf bilan davom ettiriladi va undan so’ng *nuqta* qo’yiladi.

II. M: “K?” – m. O’qituvchi: “Kim navbatchi?” – dedi.

M: “K!” – m. Shoir: “Oh, qanday go’zal bu olam!” – dedi.

Muallif gapining uzilgan joyida ikki nuqta qo’yiladi. So’roq yoki undov shaklidagi ko’chirma gap bosh harf bilan qo’shtirnoq ichiga kiritiladi, qo’shtirnoqdan so’ng *tire* qo’yilib, muallif gapining qolgan qismi kichik harf bilan davom ettiriladi va undan so’ng *nuqta* qo’yiladi.

Quyidagi gaplarning kerakli tinish belgilarini to’g’ri qo’ying:

1. *Siz Amerikada o’qiysizmi* deb so’radi Aziza

2. Qaynonasi Bibixonim Bu in'omning teran ma'nosi bor dedi sirg'alarni kelinining qulog'iga taqib qo'yar ekan

3. Bir jihatdan Inobatxon haq, Erkinjon dedi u jiddiy

4. Husayin voiz Koshifiy Sharqda malum va mashhur shaxs deb yozadi Najmiddin Komilov «Tafakkur karvonlari» asarida U Navoiyga bag'ishlab kitob yozgan, uning mehrini qozongan yaqin kishisi, muxlisi, do'sti edi

KO'CHIRMA GAPNI O'ZLASHTIRMA GAPGA AYLANTIRISH

So'zlovchi o'z nutqida o'zganing gapidan ikki xil foydalanadi:

1. O'zgarishsiz nutqqa olib kiradi – Bu ko'chirma gapli qo'shma gap.

2. O'zga gapning mazmunini saqlab, shaklini o'zgartirgan holda nutqqa olib kiradi – bu o'zlashtirma gap deyiladi.

Eslatma! Ko'chirma gapni o'zlashtirma gapga aylantirilganda quyidagi o'zgarishlar yuz beradi:

1. Ko'chirma gapli qo'shma gap sodda gapga aylanadi.

“O'g'lim o'qiyapti”, - dedi ayol. Ayol o'g'lining o'qiyotganligini aytdi.

2. Darak shaklidagi ko'chirma gapni o'zlashtirma gapga aylantirsak, ko'chirma gapning **kesimi** tushum kelishigidagi sifatdash yoki harakat nomi bilan ifodalangan *to'ldiruvchiga* aylanadi. Bunda ko'chirma gapning kesimini to'ldiruvchiga aylantirish uchun unga *–lik, ekanlik* shakllari qo'shiladi.

Ko'chirma gapning **egasi** qaratqich aniqlovchiga aylanadi. Muallif gapining egasi o'zlashtirma gapning egasi bo'lib keladi. Kesim vazifasidagi *dedi* so'zi *aytdi* so'zi bilan almashib o'zlashtirma gapning kesimi bo'lib keladi.

“Mehmonlar ketishdi”, - dedi Saida.

Saida mehmonlarning ketganini aytdi.

3. Agar ko'chirma gap so'roq yo buyruq shaklida bo'lsa, o'zlashtirma gapda darak gapga aylanadi.

“Salima qanday o'qiyapti?” – so'radi onasi.

Onasi Salimaning qanay o'qiyotganligini so'radi.

“Topshiriqni bajar!” – dedi rais. Rais topshiriqning bajarilishini aytdi.

4. Agar ko'chirma gap so'roq shaklida bo'lsa, **undalma** chiqish kelishigidagi *to'ldiruvchiga*, buyruq shaklida bo'lsa undalma jo'nalish kelishigidagi *to'ldiruvchiga* aylanadi.

“Salima, qanday o'qiyapsan?” – so'radi onasi.

Onasi Salimadan qanday o'qiyotganligini so'radi.

“Yigitlar, topshiriqni bajaring!” – dedi rais.

Rais yigitlarga topshiriqni bajarishini aytdi.

5. Ko'chirma gapda ega II shaxs kishilik olmoshi bo'lsa, o'zlashtirma gapda I shaxs kishilik olmoshiga aylanadi.

“Sizlar bir oilaning farzandisizlar”, – dedi rais.

Rais bizga bir oilaning farzandlari ekanligimizni aytdi.

6. Ko'chirma gapda undov so'zlar yo kirish so'zlar bo'lsa, o'zlashtirma gapda ular tushib qoladi.

“Bay-bay, mazali ovqat!” – dedi mehmon. *Mehmon ovqatning mazali ekanligini aytdi.*

“Afsuski, endi kech”, - dedi otasi. *Otasi endi kech ekanligini aytdi.*

7. Ko'chirma gap o'zlashtirma gapga aylantirilganda qo'shtirnoq ishlatilmaydi.

“Sen do'st emassan”, - dedi Iskandar aka.

Iskandar aka mening do'st emasligimni aytdi.

Eslatma! Ba'zan ko'chirma gap bog'langan, bog'lovchisiz yoki ergashgan gap bo'lishi mumkin.

“So'z san'atining qudrati shundaki, u hayotda bo'lmagan narsaga jon kiritadi”, - dedi A.Muxtor.

“Biz tinchlik daraxini ekdik va uni bo'ronlardan, dovullardan asradik”, - dedi Muhammad Ali.

Xalqimiz dedi: “Avval o'yla, keyin so'yla”.

Eslatma! Ba'zan ko'chirma gap murakkab qo'shma gap bo'lishi mumkin.

Muallif yozadi: “Onam xursand edi, meni bag'riga bosdi, lekin ko'ngli notinch edi”.

MATN

Eslatma! Agar sodda gaplar soni ikkita bo'lsa qo'shma gap hisoblanadi. Agar gap uch va undan ortiq bo'lsa murakkab qo'shma gap hisoblanadi.

Eslatma! Bir nechta gaplarning o'zaro gramatik va mazmuniy yaxlitlikka ega bo'lgan qo'shma gaplarga nisbatan yozma va og'zaki nutq parchasi **mikromatn** deyiladi.

Eslatma! Bir mazmuniy mavzu ostida birlashgan bir necha mikromatnlar esa **makromatn** deyiladi.

M: A.Qahhorning "O'g'ri" hikoyasida ishtirok etgan barcha mikromatnlar "o'grilik" umumiy mavzusi ostida birlashgan.

Eslatma! Matnning eng kichik birligi **gap** hisoblanadi. Matn tarkibidagi gaplar quyidagilar bilan bog'lanadi:

1. Bog'lovchilar yordamida
2. Bog'lovchi vazifasidagi ayrim so'zlar yordamida
3. Takrorlar yordamida
4. Olmoshlar yordamida
5. Sinonimlar yordamida

Karimjon litesyda katta hurmatga ega. U jamoat ishlarida ham faol qatnashadi.

Eslatma! Mikromatnni hosil qilishda takrorlar eng muhim vositadir, chunki u ham gaplarni bog'lovchi vosita hisoblanadi, ham uslubiy bo'yoqdorlik hosil qiladi.

*Olti oykim, she'r yozmayman, yuragim zada,
Olti oykim, o'zgalarga tilayman omad.
Olti oykim, do'stlarim ham pana-panada
Iste'dodim so'nganidan qilar karomat. (A. Oripov).*

Eslatma! Ba'zan takrorlar gap oxirida qo'llanilishi ham mumkin.

*Angladimki, olamda
Yurt tanho, Vatan tanho
Band etgan xayolimni
Tengsiz shul chaman tanho. (A.Oripov)*

Nutq uslublari haqida qo'shimcha ma'lumot

Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum soha doirasiga, ma'lum nutqiy vaziyatga xoslangan ko'rinishi **nutq uslubi** hisoblanadi.

Eslatma! So'zlar ham ma'lum nutq uslubiga xoslanish- xoslanmaslik belgisiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1. Uslubiy xoslangan soʻzlar – ayrim nutq uslubi doirasidagina qoʻllanadi.

2. Uslubiy betaraf soʻzlar – barcha uslublarda teng qoʻllaniladi.

Nutq uslublarining besh turi mavjud:

1. Soʻzlashuv uslubi - oilada, ko'cha-ko'yda kishilarning fikr almashishi jarayonida qoʻllaniladigan nutq uslubi so'zlashuv uslubi sanaladi. U adabiy va oddiy soʻzlashuv uslublarini oʻz ichiga oladi.

Adabiy til meʼyorlariga qatʼiy amal qilingan so'zlashuv uslubi adabiy so'zlashuv uslubi, bunday xususiyatga ega bo'lmagan so'zlashuv uslubi esa oddiy so'zlashuv uslubi hisoblanadi.

Eslatma! So'zlashuv uslubining har ikki turi ko'pincha dialog shaklida ro'yobga chiqadi. Ikki shaxsning o'zaro so'zlashuvi dialogik nutq sanaladi. So'zlashuv uslubida so'zlar ko'pincha *kinoya, piching, qochirimlarga* boy bo'ladi. Bu uslubning yana bir o'ziga xos xususiyati— *erkinligidir*.

2. Publitsistik uslub - Ommaviy axborot vositalari uslubi publitsistik uslub sanaladi.

Eslatma! Publitsistik uslubga xos asosiy xususiyatlar:

- axborot berish va taʼsir qilish ;
- soddalik;
- tushunarlilik;
- taʼsirchanlik;
- adabiy meʼyorlariga qatʼiy amal qilishdir.

Eslatma! Bu uslub ham ikki shaklda boʻladi:

I. Ogʻzaki shakli – radio, televedeniya

II. Yozma shakli – gazeta, jurnal

3. Badiiy uslub - Maʼlum bir voqelikni badiiy tasvir vositalari orqali obrazli ifodalovchi va shu yoʻl bilan tinglovchiga estetik taʼsir etuvchi uslubdir.

Eslatma! Obrazlilik va *estetik taʼsir etish* badiiy uslubning muhim belgisidir.

4. Ilmiy uslub - Daliliy maʼlumotlar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalarga asoslanuvchi, har bir fan sohasining oʻziga xos atamalariga tayanuvchi, fikrni aniq va mantiqiy izchil shaklda bayon qiluvchi uslub ilmiy uslub sanaladi.

5. Rasmiy uslub – Adabiy tilning yozma rasmiy shakliga xos boʻlib, muayyan nutqiy qolip, qatʼiy odat tusiga kirib qolgan shakllarga ega boʻlgan nutq uslubi rasmiy uslub sanaladi.

Eslatma! Ish yuritish hujjatlari to'rt guruhga bo'linadi:

1. Tashkiliy hujjatlar (guvohnoma, yo'riqnoma, nizom, shartnoma va boshqalar).
2. Farmoyish hujjatlari (buyruq, ko'rsatma, farmoyish).
3. Ma'lumot-axborot hujjatlari (ariza, bayonnoma, dalolatnoma ishonchnoma, tavsifnoma, tarjimai hol, tilxat, tushuntirish xati, e'lon va boshqalar).
4. Xizmat yozishmalari (taklifnoma, telegramma, xatlar).

Eslatma! Xizmat yozishmalarida “*sizga ma'lum qilaman sizga bildiramiz, sizga eslatamanki,*” “*...-ga rozilik bildiramiz*” “*...-ga kafolat beradi*” qolipidagi gaplar qo'llaniladi.

Eslatma! Farmoyish hujjatlarda gap kesimlari «*tayinlansin*», «*topshirilsin*» majhul nisbat, III shaxs, buyruq maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi.

DTM TESTLARDA KELADIGAN QO'SHMA GAPLARNI ANIQLASH OSON USULI

Eslatma! Quyidagilarga amal qilsangiz, albatta, testda adashmaysiz:

1. Birinchi gapda kesimlar miqdorini aniqlab, gapni soda yoki qo'shma ekanini aniqlab olamiz. (*Sodda gap berib chalg'itishi tabiiy. Bu qo'llanmaning 41-betida berilgan!*)

2. Diqqat bilan qo'shma gap qismlarini bog'layotgan vositalarni aniqlaymiz. Chunki u qo'shma gap turini hal qiladi: agar teng bog'lovchi bo'lsa, **bog'langan**: ergashtiruvchi bog'lovchi bo'lsa, **ergashgan**; bog'lovchi umuman bo'lmasa, **bog'lovchisiz qo'shma gap**. (*Qo'llanmaning 43-57 betlar oralig'ida yoritilgan*).

3. Bosh gap va ergash gap oldin yoki keyin kelganini aniqlash oson eslab qolish usuli: Faqat –*ki yuklamasi* va *shuning uchun, shu sababli, shu tufayli ko'makchi qurilmalari* **HAR DOIM BOSH GAP TARKIBIDA KELADI. Qolgan ergashtiruvchi bog'lovchilar ERGASH GAP TARKIBIDA KELADI.** (*Nisbiy so'zlarni bilasiz, so'roq olmosji ergash gapda, unga javob bo'luvchi ko'rsatish olmoshi esa Bosh gap tarkibida keladi*).

4. Har bir qoidani yodlashga harakat qilmang, ongli tushunishga harakat qiling.

P/S: Shularga amal qiling, testda adashmaysiz, InshaAlloh.

Izohli lug'at⁸ (mustahkamlash uchun)

Viqor - mag'rurona va ulug'vor ko'rinish, salobat;

Kibr - o'zini hammadan yuqori his etish; manmanlik, kekkayish hissi;

G'urur - insonning o'z qadr-qimmatini bilishi, hurmat qilishi; izzat-nafs;

Gunoh – odob-axloq doirasiga sig'maydigan ish, nojo'ya xatti-harakat; ayb;

Iffat – vijdoni poklik, nomus

Haromxarish – nopok, iste'molga yaramaydigan;

Hayo –nojo'ya, noma'qul xatti-harakatdan tiyilish hissi; uyat, sharm;

Odob - axloqqa, shaxsning ichki dunyosiga oid;

Ma'naviyat - jtimoiy va shaxsiy hayotdagi yaxshi axloq;

Ziyo - bilim, ilm, ma'rifat;

Uslub – til unsurlarining ma'lum vazifa bajarishiga bog'liq holda birlashadigan, o'ziga xos tanlanadigan

tizimi;

Malaka – bilim va kasbni, ishni yaxshi o'zlashtirish natijasida orttirilgan tajriba; mahorat;

Sheva – umumxalq tilining ma'lum hududga xos tarmog'i, mahalliy til.

Targ'ibot – biror g'oya, ta'limot va shu kabilarni yoyishga, kishilar ongiga singdirishga qaratilgan ishlar.

Adabiy – badiiy adabiyotga, badiiy ijod faoliyatiga oid;

Mavlono - olim va fozil kishi.

Mulozim – o'tmishda amaldorlar xizmatida bo'lgan kishi.

Jigargo'sha – eng yaqin kishi, tug'ishganday yaqin birodar; farzand.

Padari buzrukvor – cheksiz hurmatga loyiq ota.

Xok – mayda tuproq; tuproqqa aylangan inson jasadi.

Aqlini peshlab – asboblarni tig'i, damini tiklamoq; aql-idrokni o'stirmoq.

⁸ Bu ma'lumotlar yangi nashrdagi 8-sinf ona tili (2019) darsligidan olindi.

=====

Uchqun – olov zarrasi

Shu'la – lipillab, ko‘rinib-ko‘rinmay turgan olov yoki yorug‘lik.

Nur – bir yo‘nalishda yo‘nalgan yorug‘lik.

Ziyo – bilim, ma‘rifat.

Yog‘du - tumanday taraluvchi yorug‘lik.

Lapar – to‘y va yig‘in, xalq sayillarida yigitlar bilan qizlar orasida tarafma-taraf bo‘lib
birgalikda ijro etiladigan qo‘shiq va raqs;

Baxil – birovga hech narsani ravo ko‘rmaydigan; sarfxarajatni yoqtirmaydigan;

Saxiy – birovdan narsasi, iliq so‘zi va mehrini ayamaydigan

Insof – adolat va vijdon bilan ish tutish

Omonlashmoq – salomlashmoq; vidolashmoq

Yo‘ymoq - biror narsaning sababini o‘zicha taxmin qilmoq.

Nazm – she‘riy shakldagi ijod.

Tig‘ – nayza, yoy kabi jang quroli;

Shukrona – Yaratgan bergan ne‘mat uchun savob ish qilmoq

Mutafakkir – buyuk donishmand;

Devon – nazmiy asarlar to‘plami;

Insho – tashkil etish; yaratish, qurish, barpo qilish

Bilim – borliq haqidagi yoki ilmiy, madaniy, ma‘rifiy, ma‘naviy, harbiy va boshqa
sohalarga oid nazariy, amaliy ma‘lumotlar, tushunchalar majmuyi.

Ko‘nikma – biror ishda orttirilgan malakadan kamroq tajriba;

Malaka – kasbni, ishni yaxshi o‘zlashtirish natijasida orttirilgan ko‘nikmadan
balandroq

mahorat;

Tafakkur - o‘ylash, fikr yuritish

Izlanish - yangilik topish, yaratish harakatida bo‘lish, shunday maqsadli harakat,
faoliyat;

Mas‘uliyat – biror ish, xatti-harakat oqibati, natijasi uchun bo‘lgan javobgarlik.

=====

Muqarrar – vujudga kelishi aniq, shubhasiz, turgan gap

Chiston – narsa yoki hodisaning muhim belgilarini tavsiflab, nimaligini topishni
o‘quvchiga havola etadigan she‘riy shakl;

Mantiq – gap, fikr, harakat kabilarning aqlga monandligi, asosliligi

Madrasa – sharq o'tmishida oliy ma'lumot beruvchi ta'lim muassasasi;

Mohir - Yuksak mahoratga ega bo'lgan, mahorat qozongan.

Me'mor – imorat qurilishini loyihalash bo'yicha mutaxassis.

Poydevor – bino devorlarining asos qismi;

Fursat - vaqtning zum, damdan keyingi kichik qismlaridan biri

Boqiy – abadiylikka ega

Oliy - eng yuqori;

Malolat – malol kelish; og'rinish

Sa'b – qiyin, og'ir.

Afgor – xor bo'lish, ezig'in holatga tushish;

Mi'odi – muddat, ijro vaqti.

Ko'shish – sa'y-harakat;

Nesh – nish, tig

Resh – yara, jarohat

Solik – komillik sari harakat qilayotgan kishi

Takbiri fano – o'tkinchi dunyo uchun haqni ulug'lash;

Ganj - davlat, boylik

G'avvosliq - suv tagida harakat qilish, suzish

Sayyor – sayr qiluvchi, sayohatchi;

Tegishmoq – tegajoqlik qilmoq;

Ahmoq – bilib turib xato qiladigan kishi;

Karomat – mo'jizasimon holat;

Evaz – o'rniga, badaliga to'lanadigan yoki olinadigan haq, narsa; badal

Bashara - xunuk ko'rinishli, yoqimsiz qiyofa.

=====

Pili damon – maqsad, mo'ljal

Palang – yo'lbars;

Mo'ri lang – cho'loq chumoli;

Mash'uf – afzal, tuzuk.

Kufr – kofirlik, dindan qaytganlik;

Tama' – istak, xohish;

Rohravg'a kesh – yo'lovchi, maqsadga intilgan kishi.

Bandi rohe, besh – yo'ldagi band, to'siq; monelik;

Nahv – tilning sintaktik qurilishi haqidagi soha;

Johil - o‘qimagan, savodsiz kishi;

Dovul - yomg‘ir aralash kuchli shamol

Bo‘ron - kuchli shamol;

Mahv - daf qilish, yengish.

Hilm - muloyimlik, halimlik

Axloq – xulqning arab tilidagi ko‘plik shakli

Milh - tuz;

Xulq - kishining o‘zini tutishi, ma’naviy qiyofasi;

Qovog‘ini solmoq - achchiqlanib qoshini chimirib olmoq;

O‘rlamoq – balandga ko‘tarilmoq;

Xomush bo‘lmoq - g‘amgin holatga tushmoq;

Kirdikor - yashirib qilingan noto‘g‘ri ishlar;

O‘zini bosmoq - hayajon holatida o‘zini tutmoq;

Langar - qirg‘oqqa tashlanib, kemani ushlab turadigan moslama

Munofiq - so‘zi va amali bir bo‘lmagan kishi;

Jo‘yali – o‘rinli, muvofiq

Kerik – orasi ochilgan; teshiklari katta

Siyrat - odamning ichki olami, ruhiy dunyosi

Javraqi - yoqimsiz gaplarni ko‘p gapiradigan

Mag‘rib - kunbotish tomon, g‘arb

Notob - tobi qochgan, kasallangan;

Dongdor – shuhrat qozongan, dovrug‘i ketgan;

Hujra – madrasa, qorixona va masjidida shogirdlar, domlalar yashashi uchun ajratilgan kichik xona(lar); odam yashaydigan kichik xona;

Kigiz – jundan bosib (presslab) tayyorlanadigan qalin, pishiq palos, namat;

Valine‘mat - o‘ziga qaram kishilarni moddiy jihatdan ta‘minlab turuvchi, ularga ne‘mat beruvchi shaxs;

Mustabid – mutlaq hukmronlikka ega bo‘lgan hokim, istibdod egasi;

Mahram – ishonchli xizmatkor, do‘st;

Xo‘jazoda – xo‘jayinning o‘g‘li; asilzoda kishining farzandi;

Muqaddima – bir ish, narsa, matnning boshi;
Xiroj – diniy soliq;
Devon – tashkilotning yozishmalar amalga oshiriladigan bo‘limi;
Zakot – diniy soliq;
Qushbegi - o‘tmishda hukumat boshlig‘i.

Qabohat – chegara, me‘yor
Qasd – astoydil urinish
Sa‘y – ahd, kirishmoq
Maqbul – qabul qilingan, e‘tirof etilgan
Nuqson – me‘yor darajasidan pastlik; yetishmovchilik;
Fazl-u kamol – fazilatlar buyukligi;
Af‘ol – fe‘l-atvor, xarakter

Musofir – safardagi kishi;
Mijja – uyqusiz holda bo‘lish
Qoqmay – boshi berk
Jin (ko‘cha) – faqat odam yura oladigan tor

Choshnagir – ayollarga hurmat yuzasidan murojaat qilganda qo‘llanadigan so‘z
Qandil – yoqish uchun shamlar solib ilib qo‘yiladigan uy jihozi;
Koshin – chinniga o‘xshatib ishlangan, yaltiroq, naqshli g‘isht plitkasi;
Bakovul – podshoh, xon va lashkarga ovqat tayyorlash ustidan nazorat olib boruvchi, bosh oshpaz
Mo‘ysafid – yoshi o‘tib qolgan kishi;
Muchang – oyoq, qo‘l, tana va bosh a‘zolari
Mirzo – o‘zgalar orasida eng oldi, sarasi
Ilik – qo‘l;
Mo‘tabar – ulug‘, aziz;
Nizo qilsa – ziddiyatda bo‘lmoq;
Kjlkj .

Bakovul – podshoh, xon va lashkarga ovqat tayyorlash ustidan nazorat olib boruvchi, bosh oshpaz
Shig‘ovul – Buxoro va Xiva xonliklarida elchilarni kutib olish, xon huzuriga olib kirish, saroydagi qabul marosimlarini boshqarish va nazorat qilish bilan shug‘ullangan shaxs;

\

Salom og‘asi – xon va amirning huzuriga ish va arz bilan kelganlar haqida xon, amirga xabar beruvchi va xon, amirning javobini ularga yetkazuvchi amaldor

Dodxo – Buxoro xonligida adolat, haq-huquq istovchilardan amir nomiga ariza qabul qiluvchi va uning javobini arzchilarga yetkazuvchi lavozimli kishi

Ponsadboshi – Qo‘qon xonligida qozixona ishlari ustidan nazorat olib boruvchi amaldor;

Hudaychi – amir, xon saroyida rasmiy marosimlarga boshchilik qilib, uni nazorat qilib turgan lavozimli shaxs.

Navozish – sozanda;

Nazarkarda – ulug‘ kishilarning nazari tushgan.

Nabi – xudoning xabarini yetkazuvchi;

Nabotot – o‘simliklar dunyosi;

Navozanda – kuy ijro etuvchi, navo qiluvchi;

Lafzi – nutq hosil qiluvchi a‘zo

Oroyish – bezak, bezalgan;

Qabog‘ – ko‘z kosasini qoplovchi;

Mengiz – yuzdagi xol;

1. Jelatin(fr. gelatine– dirildoq, yelimshak; lot. gelatus– muzlagan) Yosh mol suyagi va terisidan tayyorlanadigan bir nav yelimshak modda.

2. Jungli(ing. jungle; f.-hind – changalzor, o‘rmon)

Chakalak, qalin o‘rmonzor.

3.Jyuri(fr. jury– hakamlar guruhi; lot. juro– qasam,

ont ichaman; qasamyod qilaman) Musobaqa, tanlov va shu

kabilarda g‘oliblikni va mukofot berishni belgilovchi mutaxassislar, hakamlar guruhi.

Faqir – kambag‘al, oddiy; bechorahol;

Mulozim – quloq soluvchi, xizmatkor

Qaviy – kuchli, baquvvat;

Uruj – ro‘za, tiyilish;

Dag‘i – tag‘in, yana;

Yozuq – farq, tafovut.

Xilof – gunoh, ayb, qilmish;

Sharaf – faxrlanishga arziydigan narsa, biror ijobiy xislat, xizmat yoki iqtidor tufayli xalq orasida taratilgan dong

Zora – qani edi, koshki edi;

Dorivor – kasalliklarga davo bo‘ladigan va malham olinadigan yoki taomni xushxo‘r qiladigan modda;

Qabarish – ishlash, ishqalanish yoki kuyish natijasida bo‘rtma hosil bo‘lishi;

Nabotot – o‘simliklar dunyosi, o‘simliklar;

Hakim – ko‘pincha, o‘tmishdagi o‘tkir tabib; donishmand, faylasuf

Darmon – tirik organizmdagi quvvat, mador, kuch;

=====

To‘bichoq – chopqir, yo‘rg‘a ot;

Dorug‘asi – shahar posbonlari sardori;

Tarh – chizma lavha: loyiha, reja;

Yog‘iy – dushman, g‘anim;

Taftish – bo‘lib o‘tgan ish, hodisa va shu kabilar yuzasidan yoki haqiqiy ahvolni aniqlash maqsadida o‘tkaziladigan tekshiruv;

Azon – namoz o‘qishga chaqiriq; tong yorishish, g‘ira-shira payti; erta tong.

Fozila – ilm-fan asoslarini yaxshi egallagan ayol; olima

Qutvol – shahar hokimi;

Navkar – o‘tmishda harbiy xizmatkor, askar;

Tolor – yog‘och yoki yengil metall panjaradan qilingan ayvon

Eshkakchi – odam va yuklarni daryodan o‘tkazishni o‘ziga kasb qilib olgan kishi; qayiqchi;

Ko‘shk – qadimda baland, bahavo qilib solingan yengil imorat;

Mehrob – masjid ichida uning qibla tomonidagi devorida taxmon shaklida qurilgan joy (namoz shu tomonga qarab o‘qiladi)

Haram – Xos, begonalar kirishi man etilgan joy,

Chodir – Matodan qurilgan kappa, Palatka.

Nosih – nasihatgo‘y;

Tizgin – hayvonlarni bog‘lash yoki qantarib qo‘yish uchun xizmat qiladigan, uchi suvliqqa yoki boshvoqqa biriktiriladigan uzun tasma yoki chizimcha; boshqarish vositasi;

Nuqson – kishi nomiga nomunosib, uni salbiy jihatdan ko‘rsatadigan belgi; kamchilik, illat, qusur, ayb;

Tama – birovdan bir narsa undirish hissi, o‘ziniki qilish, olishga bo‘lgan intilish; umidvorlik, umid, ilinj;

Tamiz – o‘z bilimi, aqli, farosati bilan tegishlicha ish tutish qobiliyati; fahm, farosat

Raso – kami yo‘q, to‘liq, but; aqliy jihatdan to‘la rivojlangan, kamolotga erishgan; yetuk, barkamol

Xalifa – musulmonlar jamoasi va musulmon davlatining diniy, ayni bir paytda dunyoviy boshlig‘i.

Ziyorat qilmoq – muqaddas joylarga, mozor va qabristonlarga borib sig‘inish; hurmat yoki rasmiyat yuzasidan tabarruk kishilar huzuriga tashrif buyurib, holidan xabar olish;

Omoich – ulov qo‘shib yer haydaladigan, metall tishli qadimgi eng oddiy yog‘och yoki temir asbob.